

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим
Вазирлиги**

**Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва Сув Хўжалиги
Вазирлиги**

Тошкент Давлат Аграр Университети

КАСБ ПСИХОЛОГИЯСИ

ТОШКЕНТ - 2003

Аннотация

Ушбу ўқув қўланмада аграр хўжалик меҳнат фаолиятининг психологик таҳлили, қишлоқ хўжалигида меҳнат жамоасини ташкил қилишнинг хусусиятлари, меҳнат фаолиятига тайёрлашни режалаштириш, қишлоқда меҳнат фаолиятини бошқаришнинг психологик асослари, қишлоқ хўжалик фаолиятининг турлари ва уларнинг тузилиши, бошқарув меҳнат фаолиятида мақсаднинг роли, қишлоқ шароитида касбга саралашнинг хусусиятлари, меҳнат фаолиятида касбий меҳнатнинг ўсиши, меҳнат фаолиятига қишлоқ ёшларини тайёрлаш, касб психологиясининг моҳияти юзасидан маълумотлар умумлаштирилган.

Ўқув қўланма касб – ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлари ўқитувчиларига, касб таълими йўналишининг бакалавриатура босқичи талабаларига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: М.Г.Давлатшин - Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, психология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: Г.Ж.Бердиев - ТошДАУ «Педагогика ва психология» кафедраси, психология фанлари номзоди, доцент.
Х.О.Рухиева - ЎзМУ «Ижтимоий психология» кафедраси, психология фанлари номзоди, доцент.

Илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан — кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур.

Маҳмудхўжа Бехбудий

КИРИШ

«Таълим тўғриси»даги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да касб — ҳунар ҳақида алоҳида маълумотлар мавжуд.

Касб — ҳунар эгалари қадимдан эъзозлаб келинган. Бизнинг давримизда уларга бўлган ҳурмат — эҳтиром янада ортди. Жонажон Ўзбекистонимизда билимдон, мустақил фикрловчи, ижодий изланувчи, юқори малакали, маданиятли, турли соҳалар бўйича моҳир усталар кўпроқ талаб қилинмоқда. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қатор асарларида ва Вазирлар маҳкамаси қарорларида (Низомларида) мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда ва улар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилинмоқда. Шу билан бирга, тор соҳадаги касбдан аста — секин кенг қамровли, универсал касбга ўтиш муаммоси илгари сурилмоқда.

И.А.Каримов «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» асарида «Халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш, мазкур дастурни амалга ошириш биздан ниҳоятда катта куч, маблағ ва имконият талаб қилмоқда. Лекин истиқболимиз, иқболимиз кўзи билан қараганда, ҳам иқтисод, ҳам сиёсат, ҳам маънавият нуқтаи назаридан бу сарф — харажатларга назар ташласак, ундан келадиган манфаат ҳар қандай харажатларни қоплаши ва оқлаши муқаррар.

Ишончим комилки, Ўзбекистоннинг бутунги салоҳияти ва иқтисодий ҳолати, халқимизнинг ақл — заковати ва иродаси бу ўта маъсулиятли, шу билан бирга, шарафли, оддий қилиб айтганда, эл — юртимизнинг фаровон ва бахтли келажагини ҳал қилувчи вазифани муваффақиятли адо этишга замин ва имкон беради» деб таъкидлаб ўтган эди (19-бет, Тошкент, 1997).

Кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг муҳим омиллари «Миллий дастури»мизда алоҳида таъкидлаб ўтилган:

- республиканинг демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги;

- мамлакат иқтисодиётида туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хом — ашё йўналишидан рақобатбардош пировард маҳсулот ишлаб чиқариш йўлига ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаётганлиги;

- давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топганлиги;

- миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз Ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий, маданий — тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

- Ўзбекистоннинг жаҳон жамиятига интеграцияси, республикамизнинг жаҳондаги мавқоми ва обрў-эътиборининг мустаҳкамланиб бораётганлиги.

Қуйида касб психологиясига оид илмий-амалий хусусиятли материаллар, мулоҳазалар, тавсиялар босқичма-босқич баён қилинади. Мавзулар бир неча қисмларга ажратилган ҳолда узвийлик, изчиллик, мантиқийлик тамойилларига (принципларига) риоя қилинган тарзда берилди.

«Илм ва ҳунар ўрганиш инсон учун энг зарур нарсалардан ҳисобланади. Ҳар қандай нарсанинг моҳиятини англаш, жаҳондаги воқеаларнинг яхши —

ёмон томонини билиб олиш, одамларнинг қадру - қимматини тўғри тушуниш, оиланинг фаровон яшабини тўғри ташкил этиш, қисқаси, ҳар томонлама мукамал бўлиш учун илм ва ҳунар ўрганиш зарурий эҳтиёжлардан биридир» деб уқтирган аломаларимиздан Фахрулбанот Сулаймоний.

Касбнинг энг яхшиси кишининг
ўз қўли билан бажарилган иши
ва ҳалол саводидир.
Ҳадисдан

I БОБ. КАСБ-ҲУНАР ЭГАЛЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ

1.1. Ёшларни касб танлашга йўналтириш ижтимоий воқелик сифатида

Республикамиз аҳолисининг аксарияти агар ҳўжалик соҳаси билан шуғулланаётганлиги туфайли унинг тармоқларига оид мутахассисларни тайёрлаш учун касбнинг психологик хусусиятлари, меҳнат кўникмалари ва малакалари билан бўлғуси ихтисос эгаларини қуроллантириш муҳим ижтимоий вазифалардан биридир. Бўлғуси агрономни касбий тайёрлаш, касб-ҳунар олдига қўйиладиган талабларга мутаносиб инсонлар қилиб шакллантириш давлат аҳамиятига молик муаммо бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитининг биологик-тиббий жиҳатлари бирмунча ўрганилганлигига қарамай, уларнинг механизмлари, акселерация ҳодисаси, қишлоқ аҳолисининг жисмоний ривожланиши, меҳнаткашларнинг иссиқ шароитга мослашишлари, меҳнатни ташкил қилишнинг оқилона йўллари, меҳнат унумдорлигини оширишнинг самарали усуллари, экологиянинг ўзгаришига ўхшаш муаммолар қарийб ўрганилмаган.

Куйидаги мавзулар юқоридаги муаммоларнинг аксариятига жавоб беришга хизмат қилади. Инсон-табиат муносабатини ўзида акс эттиради, шахс омили ва унинг ҳозирги даврда ишлаб чиқаришда ҳисобга олиш меҳнат самарадорлигини ошириш, касб маҳоратини такомиллаштириш учун негиз бўлиб ҳисобланади. Касб-ҳунар моҳиятини очиб берувчи профессиограмма, профессиография, психограмма асосида қишлоқ, хўжалик мутахассисларини тайёрлаш учун аграр олий ўқув юртлари интиломқлари лозим. Зеро, юксак технологияни бошқаришга лаёқатли, ижодий, мустақил фикрловчи, шахслараро муносабатларни ташкил қилишга ўқувли мутахассислар етиштиришга эришилса, эзгу ниятлар ижтимоий ҳаётда қарор топган бўлар эди.

Ижтимоий тараққиётни рўёбга чиқариш учун мамлакатда юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва уларни жаҳон стандартлари даражасига кўтармоқ лозим, фан ва техниканинг бугунги кун тараққитига жавоб бериш учун кенг савияли, билимдон, ўз касбининг фидойи кишисини камол топтириш орқали давлатимизда безор иқтисодиётига бардош берадиган, рақобатбардош маҳсулотлар яратувчи касб эгаларини шакллантириш жоиз. Токи улар давр талабларига оғишмай жавоб берадиган, қизиқиши кенг, малакаси мустаҳкам, хотираси барқарор, фикр юритиши пухта, изланувчан, меҳнатсевар, ватапарвар, иймон-эътиқодли инсонлар бўлиб вояга етишсин.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўрта мактаб ўқувчиларининг ҳаммаси касб танлашга келганда оқилон ва тўғри йўл тутади, деб бўлмайди, албатта. Улардан баъзилари таваккаллигига иш тутсалар, айримлари ота-она касбини танлайдилар ёки кўзга ташланиб турган яққол намуналарга тақлид қиладилар, гоҳо сеvimли кишилари изидан боришни мўлжаллайдилар.

Кўпчилик ўқувчилар таълим жараёнида фан асосларини эгаллаб, муайян тасаввур ҳосил қиладилар, ўзлари ёқтирган касб-ҳунарлар ҳақида ўйлайдилар.

Мактаб ўқувчиларининг майллари, ҳаваслари, интилишлари, хоҳишлари, мотивлари, эзгу-ниятлари хусусан касбкорга бўлган қизиқишлари, мотивлари, эҳтиёжлари туғилиши психология фанининг шахс муаммоси билан узвий боғлиқдир. Шахс психологиясини ўрганиш ўқувчиларни касб танлашга йўллаш демакдир. Ўқувчиларнинг индивидуал типологик хусусиятлари, ёши ва жинсини ҳисобга олган ҳолда уларнинг ҳар бирини оқилона касбга йўллаш шахс психологиясининг муҳим вазифаларидан биридир. Бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш тўғрисидаги ҳужжатларда ўқувчиларни мустақил касб танлашга (ўз имкониятларини ўзи баҳолаш орқали) ўргатиш жуда муҳим ва зарур вазифа эканлиги таъкидланади. Шунга кўра психолог олимлар, методистлар, ташхис Маркази ходимлари кенг жамоатчилик билан биргаликда касбга доир билимларни кенг ташвиқот қилишлари, касб-кор танлашга оид йўл-йўриқлари ва методлар ишлаб чиқишлари, касб танлаш маслаҳатлари расмий шахобчалари кенгайтирилиши, профессиограмма, профессиография, психограммалар кўлами орттирилиши лозим. Бу борада Республика ташхис марказининг 2003 йил маълумотлари жуда қизиқарли ва баъзан мунозаралидир. Буларни қуйидаги рақамларда ҳам кўриш мумкин: Республика бўйича 9-синфларни битирган ўқувчиларнинг 8,00 %га саноат йўналишларига йўлланма берилган бўлса, уларнинг атиги 3% ўқишга жойлашган. Соғлиқни сақлаш соҳаларига эса 12,60% йўлланма берилган бўлса, амалда уларнинг 4,80 % ўқишга кирган. Маориф соҳаларига эса 9,60 % йўлланма берилган бўлиб, уларнинг 4,00%гина ўқишга жойлашганлар (Мактаб ва ҳаёт журнаliga илова 2003 йил, 24-39 бетлар).

Касб танлаш фаолиятини оқилона ташкил этиш учун мамлакатимиз қайси соҳа мутахассисларига муҳтожлигини назарда тутиш ва шунга яраша мактаб ўқувчиларини уларнинг майли, интилиши, қилиқиши, имконияти, ақлий ва жисмоний қобилиятларига қараб,

ҳамда у ёки бу касбга яроқлилигини аниқлаб, сўнгра касбга йўллаш керак.

Ҳозирги даврда халқ таълими бўлимларида, ишлаб чиқаришда, аҳолини иш билан таъминлаш муассасаларида, коллежлар ва Олий Ўқув Юртларида ёшларга касб танлаш йўлини кўрсатадиган махсус касб — ҳунар кабинетлари ташкил этилган. Бу борада Республика ташхис марказининг, ҳамда жойлардаги унинг бўлимларининг фаолияти ибратлидир. Бундан ташқари, малакали психологлар ва педагоглар (шу жумладан маҳалла тарбиячиси), мураббийлар, муҳандислар ва техниклар ҳар бир касб-ҳунарнинг ўзига хос томонлари ҳақида малакавий маслаҳатлар ташкил қилишади.

Лекин ёшларнинг касб-ҳунар танлаши асосан ўрта мактабдан бошланади, шунга кўра ўқувчилар кичик жамоаси билан психологлар олдида турли ёшдаги, жинсдаги мактаб ўқувчиларини касбга қизиқтириш, меҳнат қобилиятларини ривожлантириш, ички имкониятларини ишга солиш (ўзини-ўзи намоён этиш) каби муҳим вазифа турибди. Психологлар, бундан ташқари, ўқувчиларнинг ақл идроки, қобилиятларини ҳамда муайян касбга яроқлилиқ даражасини аниқлаш методлари, усуллари, технологияси, шакллари, мезонлари ва таркибий қисмларини ишлаб чиқишлари, шунингдек, бу соҳада илмий-тадқиқот ишлари олиб боришлари зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фани ўқувчиларнинг касб-ҳунар танлашига ёрдам берадиган, йўл-йўриқлар ва тавсиялар, мукамал қўлланмалар, аксарият касб-ҳунарнинг профессиограммасини ҳали тўлиқ ишлаб чиққан эмас. Лекин шахс психологиясига оид амалий ва назарий материаллар етарли миқдорда яратилган. Шахс психологияси масалаларини ёритиш, яъни шахснинг билиш қобилиятлари, ақл-идроки, ақл-заковати, индивидуал типологик хусусиятлари, руҳий ҳолатларини аниқлаш йўли билан унинг нималарга қодир, қандай

касб-хунарга яроқлиги тўғрисида аниқ фикр билдириш ва муайян тавсиялар бериш мумкин.

Кейинги йилларда ўтказилган кузатишлар Республикамизда ёшларни касбга йўллаш соҳасида талай камчиликлар борлигини кўрсатди. Буни биз вилоятлар кесимида ҳамда Республика бўйича 9 синф битрувчиларига соҳалар бўйича тавсияномалар беришда кўрдик.

Дарҳақиқат, мактабда ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис ишларини амалга оширишдаги дастлабки қадамлар бошланди. Ўйлаймизки, ана шу дастлабки қадам мактабларда касб-хунарга йўналтириш ишларини олиб боровчи мутахассис ҳамда ўқувчиларни касб-хунарга қизиқиши, мойиллиги ва лаёқатини аниқлаш билан шуғулланадиган мактаб амалиётчи психологи штатларни ташкил этишдан иборат бўлиши лозим. Чунки, бу мутахассисларсиз мактабда мазкур ишлар ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас. Мактабда олиб борилаётган касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташхис ишларининг самараси бевосита шу икки мутахассиснинг олиб бораётган ишларининг кўлами, уларнинг савияси ва малака кўрсаткичи ҳамда фаолиятининг аниқлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлишлиги барчамизга аёнدير.

Оммавий касбларга бағишланган ўқув-услубий адабиётлар ва касб-хунар тўғрисидаги кинофильмлар, справочниклар камлиги, психологик-диагностик тадқиқотлар ўтказишга ёрдам берадиган замонавий аппарат ва асбоблар билан таъминлаш яхши йўлга қўйилмаганлиги, шахснинг муайян касбга яроқлилигини аниқлаш борасида илмий-тадқиқот ишлари етарлича олиб борилмаётганлиги шундай камчиликлар жумласига киради.

Ўқувчиларни мустақил меҳнат фаолиятига пухта тайёрлаш ва уларнинг касб-хунарини ўз қобилиятларига яраша тўри танлашларига эришиш учун мактаб ўқитувчиларининг педагогик маҳорати, билим савияси, дидактик (шунингдек, академик, ташкилотчилик,

перцептив ва ҳ.к.) қобилиятлари юксак бўлиши, фан асосларини турмуш билан боғлаб ўрганилиши, тўғарак ва қўшимча, ёрдамчи курслар оқилона уюштирилиши, мактабларада касб-хунар тўғрисида маърузалар ўқирилиши, суҳбатлар, мунозаралар ўтказилиши, саёҳатлар, учрашувлар, касб-хунар фотокўргазмалари ташкил қилишлари зарур.

Илк ўспиринлар ва катта ўсмирларнинг касб танлаши катта ҳаётий аҳамиятга эга бўлган ҳам шахсий, ҳам ижтимоий муаммо бўлганлигидан бу жараёнда ота-оналар, жамоатчилик ва турли касб усталари ҳам фаол қатнашишлари керак, чунки ёшлар кўп ҳолларда катталарнинг маслаҳатлари ва тавсияларини ҳисобга олган ҳолда қатъий бир фикрга, қарорга келишлари мумкин.

Шуни ҳам айтиб ўтиш ўринлики, мактаб ўқувчилари касб танлаш борасидаги ўз қарорларини, кўпинча, ҳар томонлама далиллаб бера олмайдилар, бироқ уларнинг кўпчилиги бу масалага онгли равишда ёндашишга интиладилар.

Мактабдаги касб-хунарга йўналтириш ишларининг самарали бўлишини мактабнинг касб-хунарга йўналтириш хонасисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мактабнинг касб-хунарга йўналтириш хонаси «Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш хонаси тўғрисидаги Низом» асосида ташкил этилади ва жиҳозланади. Мазкур низоъда мактаб касб-хунарга йўналтириш хонасининг вазифалари, унда ўтказиладиган тадбирлар, тенд ва унда қандай маълумотлар бўлишлиги ҳақида айтиб ўтилган. Мактабнинг касб-хунарга йўналтирувчи мутахассиси мазкур хонанинг мудири ҳисобланади.

Мактаб касб-хунарга йўналтирувчи мутахассисининг асосий вазифаси ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришни таъминловчи барча маълумотлар банкини яратишдан иборат. Бу мақсадда касб-хунарга йўналтирувчи мутахассис туман (шаҳар) таъхис Марказидан олган касбий ахборотлар, касблар руйхати,

таснифи, ҳудудий касблар рўйхати, касбларга бўлган эҳтиёж ва бошқа касбий ташхис методикалари, тавсия ва йўриқномалардан фойдаланилади. Мактаб касб-хунарга йўналтирувчи мутахассиси томонидан ўқувчиларни касбий қизиқишларини ривожлантириш, касблар ҳақидаги маълумотларни тўлиқроқ англаб етиши шунингдек, уларнинг касб танлашдаги реалликни вужудга келтириш мақсадида мактабда илғор касб эгалари, касб фахрийлари, касб сулоалари билан учрашувлар, давра суҳбатлари, кечалар ва маърузалар ташкил этилса мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу тадбирлар ўқувчининг шу касбга бўлган қизиқишини янада қатъийлашишини вужудга келтиради.

1.2. Буюк аждодларимиз касб – ҳунар тўғрисида.

Касб-ҳунар эгалари қадимдан эъзозланиб келинган. Бизнинг давлатимизда уларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром ўзлигимизни англаш туфайли янада жамиятимизда билимдон, мустақил фикрловчи, юқори малакали, маънавиятли, моҳир касб эгалари тобора кўпроқ талаб қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Қарор ва Низомларида мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда ва улар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилинмоқда. Шу билан бирга, тор соҳадаги касбдан аста-секин кенг қамровли универсал касбга ўтиш муаммоси, ғояси илгари сурилмоқда. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўрсатиб ўтилганидек, меҳнат ва касбий тайёргарлик сифатини янада яхшилаш, узлуксиз таълимнинг фаол методларини қўллаш, янги педагогик технологияни амалиётга тадбиқ этиш, таълим ва тарбия бирлиги тамоилини собитқадамлик билан амалга ошириш лозим.

Шарқ мутафаккирлари таълимотида ўғил ва қизларга таълим ва тарбия бериш, уларга касб-ҳунар ўргатиш ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Қадимий анъаналаримизга биноан ҳунароманд ва касб, меъмор ва наққош, деҳқон ва чорвадор, тўқувчи ва нонвой устоз-

шогирд муносабатларини амалга ошириб келмоқдалар. Доно ҳалқимиз «Устозидан ўзмаган шогирд — шогирд эмас», «Хунарли киши асло хор бўлмас», «Устоз отадек улуғ», «Таълим берган устозингдан айрилма» сингари мақолаларни ижод этганлар ва фарзандаларининг баркамол бўлиб улғайишини орзу қилганлар.

Буюк қомусий олим Абу Наср Фаробий касб-хунар тўғрисида илк фикрларини билдириб, қимматли маслаҳатлар берган, чунончи, таълим — сўз ва қўникмалар мажмуи, тарбия эса амалий малакалардан иборат иш — ҳаракат эканлигини, муайян касб-хунарга берилган, у билан қизиққан кишилар шу касб-хунарнинг чинакам шайдоси бўлишини айтган. Бу мулоҳазалардан англашилиб турибдики, касб-хунар инсоният учун азалдан жуда зарур ҳаётий восита бўлиб келган.

Буюк қомусий олим сифатида барча ҳодисаларнинг моҳиятини илмий жиҳатдан очиб беришга ҳаракат қилган шарқ мутафаккирларидан бири — Абу Али Ибн Синодир. Унинг педагогик — психологик қарашлари илмий асосда қурилган бўлиб, у боланинг феъл — атвори ва тасаввурларини шакллантиришда умуминсоний ғоялар қўлланишини яратган ҳамда мураббий, ота-оналарга уни қаттиқ тан жазосидан қўра, шахсий ибрат орқали вояга етказиш маъқуллигини кўрсатган. Мутафаккирнинг «Донишнома», «Рисолаи илқ», «Уй ҳўжалиги», «Тиб қонунлари» асарлари мамлакатимиз халқлари одоб — ахлоқ психологияси ва табобат оламида алоҳида ўрин тутди.

Мутафаккирнинг меҳнатсеварлик тарбияси борасидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Жумладан, у ҳар бир болани бирор хунарга ўргатмоқ шарт, дейди. Ёш йигит бирор хунарни ўрганса, уни ҳаётга татбиқ эта олса ва мустақил хунар туфайли оилани таъминлайдиган бўлсагина, отаси уни уйлантириб қўймоғи лозим, деб ҳисоблайди. Ўспирин хунар эгаллаши билан унда нафақат ахлоқий ҳислар,

балки характернинг иродавий хислатлари ҳам таркиб топа бошлайди. Ҳунар эгаллаш орқали ўспиринларда сабр — бардошлик, чидамлилиқ, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик, тadbиркорлик, зукколик каби инсоний сифатлар шаклланади.

Ибн Сино ҳар бир инсоннинг мижозидан келиб чиққан ҳолда унга алоҳида эътибор бериш кераклигини таъкидлаши туфайли жуда катта амалий иш қилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Унинг фикрича, ҳар бир инсон фақат унга тегишли бўлган хусусиятларгагина эгадир, унга ўхшаган инсонлар камдан — кам бўлади.

Ҳозирги даврда ҳам алломанинг фалсафий — психологик қарашлари, ижтимоий ҳаётимизда ўз қимматини йўқотгани йўқ. Унинг тарбия ва мижоз хусусидаги фикрлари алоҳида аҳамиятига эга бўлиб, шахслараро муносабатлар этикасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган. Олимнинг фалсафа, мантиқ, психология, сиёсий - ижтимоий фанлар бўйича бизга мерос қилиб қолдирган асарлари башарият учун дастуриламал сифатида хизмат қилади. Бу борада М.Г.Давлетшин ва К.Қ.Мамедовларнинг «Ибн Синонинг психологик қарашлари» (Тошкент Давлат Аграр Университети-2002 йил) рисоалари диққатга сазовордир.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида инсон ва унинг ҳаётига оид қарашларини таҳлил қилган. У одамнинг Оллоҳ томонидан яратилганлигини ҳамда одамнинг дунёга келиши ва унинг келажакда қандай одам бўлиб вояга етиши аждоди ва келиб чиқишига, ҳаётда шуғулланаётган фаолиятига, атрофга нисбатан муносабатларига боғлиқлигини айтиб: «Кимнинг насли отадан бошлаб тоза бўлса, ундан элга яхшилик, кўп манфаатлар келади» деб ҳисоблайди.

Истеъдодли шоир, етук тарихчи, моҳир таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг ижодий фаолиятида ўғил ва қизларнинг ақлий, ҳиссий ва жисмоний имкониятларини ғоят зийраклик билан кузатган ҳолда,

уларнинг феъл атворларини тезроқ билиб олиш, салбий ва ижобий сифатларини осонроқ аниқлаш, ёқимсиз хатти — ҳаракатларини бартараф этиш мумкин, деган хулосага келади. Огаҳий ўз давридаги касб — ҳунар соҳалари, халқ удум ва анъаналарига ўзининг қимматли фикрларини билдирган. У халқ анъаналари ҳамда урф — одатлари тўғрисида изоҳлар берар экан, турли касб усталарининг инсон камолатидаги аҳамиятини бирма — бир таърифлаб беради.

XII-XVI асрларда яшаб ижод этган мутафаккир аломалардан Жалолиддин Румий, Абу Райҳон Беруний, Мир Алишер Навоий, Хоразмий ва бошқаларнинг асарларида, қўлланмаларида, фалсафий-психологик мулоҳазаларида турли касбларга оид дурга тенг бўлган фикрлар талайгина.

XX асрнинг етук маърифатпарвари Абдулла Авлониининг 1913 йилда ёзилган «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида бола тарбияси, унинг ижтимоий аҳамияти фалсафий — педагогик жиҳатдан тушунтирилиб берилган. Олим таълим ва тарбия жараёнида оила ва жамоатчиликнинг ўрни уларнинг ўзаро ҳамкорлигини улуғлайди. Унинг талқинига қараганда, баркамол шахснинг кўп қиррали билимларга эга бўлиши, яхши бир касб — корнинг сирларини эгаллаши кўп жиҳатдан ижтимоий муҳит билан оилавий шароитнинг уйғунлигига боғлиқлигини таъкидлайди.

Шарқ мутафаккирларидан қолган қимматли маънавий бойликнинг ҳар бир сатрини очиб таҳлил қилганимизда уларнинг инсон камолати, маънавияти ва меҳнатсеварлик хислатларига, болалар ва ёшларни баркамол инсонлар қилиб шакллантириш ва касб — ҳунарга ўргатишга тааллуқли ибратли, қимматли мулоҳазалар олса бўлади. То ҳозиргача сақланиб келаётган қатор меъморий иншоотлар, буюк тарихий обидалар, халқ амалий саноати асарлари (наққошлик, ганчкорлик, меъморчилик) археологик изланишлар туфайли топилган ҳунармандчилик буюмлари, буларнинг барчаси буюк аجدодларимизнинг касб —

хунар ўргатишга, юксак истеъдод ва қобилият соҳиби бўлишига оид бебаҳо материаллар қолдирганликларини мужассамлаштиради.

Халқимизда ажойиб одат бор: кишиларнинг бир – бири билан танишуви ҳол – аҳвол сўрашишдан, муомала маромидан бошланиб, касб – хунар, касб – корни аниқлаш истаги билан тугайди. Шу боисдан ҳар бир фуқаро, якка шахс олдида «Дунёда қай аҳволда яшадим (ҳаёт ва фаолият изчиллиги), қандай ғаройиб ишларни (меҳнат маҳсулининг сифати, ўзининг мангуликка дахлдорлиги) амалга оширдим?». Ўз тақдиримдан (турмуш стратегияси ва тактикаси назарда тутилмоқда) хурсандманми? Олдимда турган вазифаларни (режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш, текшириш кабилар тасаввур этилади) амалга ошира олдимми, кўзлаган мақсадимга (мақсад кўзлаш, уни рўёғга чиқариш, омилкор воситалар танлаш ва татбиқ қилиш мажмуасига) эриша олдимми? Каби саволлар туғилиши ва муаммоли масалалар келиб чиқиши табиий ҳол. Шунинг учун шахсни (бўлғуси касб субъектини) ўрганиш чоғида унинг таржимаи ҳолига (биографиясига) жиддий эътибор бериш, у билан пухта танишиш, қандай жамоат ишларида қатнашганлигини (статус, мавқе, роль, ташкилотчилик қобилияти туғрисида маълумот олиш) ва шу кунгача эгаллаб келган лавозимини (касбий лаёқати, унга яроқлилиги хусусиятларини) диққат билан текшириш, у ёки бу амал курсисига лойиқлигини аниқлаш мақсадида унинг қобилиятларига (касбий, умумий кўринишларига) оқилони баҳо бериш талаб қилинади. Шу ўринда етук руҳият мутахассиси Жалолиддин Руминийнинг қуйидаги ибратомуз фикрларини келтиришни жоиз деб билдик. «Сен ҳамма нарсани унутишининг мумкин, ёлғиз бир нарсани – нечун дунёга келгансан, шуни унутмасанг бас. Ўзингни арзон сотмагайсан, илло баҳойинг баланд». Ушбу жумлаларда тафаккур қилувчилар учун етарли маъно бор деб ўйлаймиз.

Носир Хисравнинг қуйидаги тўртлиги илм —
хунар ўрганувчилар учун ибратлидир назаримизда:

«Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам.
Қайдаки эшитсам илму донишни,
Эшиги тагида ўлтирдим маҳкам»

Хунарингдан бир кун етарсан бахтга,
Хунарсиз ким етар тож ила тахтга.
Низомий Ганжавий

II БОБ. КАСБ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

2.1. Кузатиш методи

Аввало методлар ҳақида икки оғиз сўз. Метод сўзи — юнонча *methodos* бўлиб тадқиқот, текшириш деган маънони беради. Назаримизда юқоридагиларга яна йўл, усул сўзларини ҳам киритиш мумкин. Методлар тадқиқот ишларида ҳам, билим беришда ҳам қўлланилади. Ушбу бобда билим бериш методлари ҳақида эмас, балки фан учун, унинг ривожланиши учун зарур бўлган маълумотларни тўплашдаги қўлланиладиган тадқиқот методлари ҳақида сўз боради.

Психология фанининг эмпирик (амалий) методлари туркумидан муҳим ўрин эгаллаган, диагностик хусусиятли методларидан бири — кузатиш методидир. Мазкур метод фанимизнинг энг қадимги тадқиқот воситаси бўлиб ҳисобланиб, узоқ ўтмиш замонидан то ҳозирги давргача илмий изланувчиларнинг асосий текширув қуролларидан бири бўлиб, кенг қўламда фойдаланиб келинмоқда. Лекин бугунги кунда унинг объекти, қўлами янада кенгайди, мураккаб психологик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, кечинмалар, фаолият ва муомала хусусиятларини

ўрганиш имконияти туғилди, сифат ҳамда мазмун жиҳатидан катта ўзгаришлар юзага келди.

Кузатишнинг технологияси такомиллашди, унинг янги шакллари, воситалари, усуллари пайдо бўлди, холисоналик (объективлик) даражаси ортиди, ишончилигини ифодаловчи мезонлар, ўлчовлар яратилди. Бунинг натижасида кузатиш психология фанининг универсал тадқиқот методлари қаторига кириб, унинг барча соҳаларида қўлланилмоқда, айниқса, татбиқийлиги имкониятининг юксаклиги, статистик ҳисоблашга берилувчанлиги хусусияти билан бошқа методлардан ажралиб туради. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда унинг ёритилмай қолиб кетган жиҳатлари, таркиблари, ёрдамчи жабҳалари юзасидан мулоҳаза юритамиз.

Кузатиш методининг технологияси қуйидагилардан ташкил топади:

- воқелик (атроф — муҳит, инсон шахси)ни кузатиш оқимини муайян қисмларга, йўналишларга ажратиш (немисча — лотинча «квантификациялаш», яъни энг зарур, биринча даражали жиҳатларини саралаш);

- кузатишнинг кўлами (ҳажми), хусусияти ва ўзига хослигини аниқлаш, яъни унинг нималарга қаратилганини белгилаб олиш;

- кузатиш жараёнида барча ҳолат, ҳодиса, аломат ва ташқи қиёфа, кўринишнинг ўзига хослигини қайд қилиш (уларни ёзма нутқда ифодалаш, яъни французча — лотинча «фиксациялаш»);

- кузатиш давомида тўпланган омилар, маълумотлар, натижаларни математик статистик методлар ёрдами билан ҳисоблаб чиқиш ва миқдорий таҳлил якунлари бўйича психологик сифат талқинини амалга ошириш.

Психологик кузатиш олиб боришдан кўзланган мақсад мана булардан иборат:

- кузатилувчи вазият, ҳолат ва объектни мақсадга мувофиқ танлаш, унинг оқилона эканлигига ишонч ҳосил қилиш;

- кузатишнинг дастурини ишлаб чиқиш, уни амалиётга татбиқ қилиш, схематик ифодаланишни яратиш, йиғилган натижаларни чизма асосида акс эттириш.

Кузатишнинг объекти ва предмети қуйидаги тузилишга эга:

- кузатишнинг объекти — инсон, гуруҳ, жамоа ва шахслараро муносабатлар, эмоционал — ҳиссий кечинмалар, ҳайвонот олами, шахснинг фаолияти, ижодиёти, муомаласи кабиларни ўрганишдан иборатдир;

- кузатишнинг предмети — инсоннинг хилма — хил ҳолати, жараёни, ҳаракатининг кучи, жадаллиги, узлуксизлиги, динамикаси, ўзига хослиги, унинг ҳамкорликдаги ҳаракати, ундаги онглилик, онгсизлик, онгости ҳолатларининг кечиши, фаолият ва муомала кабиларни экстериоризациялашдан ташкил топгандир;

- амалий ва гностик ҳолатлар; нутқ актлари: маъноси, мазмуни, моҳияти, йўналиши, частотаси, ритмикаси, темпи, амплитудаси, давомийлиги, интенсивлиги, экспрессивлиги, унинг лексикаси, грамматикаси, фонетикаси, лингвистик қурилиши ва бошқалар;

- новербал нутқ ифодаси: мимика, пантомимика ва вокал мимикаси (музиқа маъносини тана аъзолари орқали ифодалаш);

- вегетатив реакцияларнинг қурилиши: рангнинг қизариши, оқариши, терлаш, нафас олишнинг тезлашуви, секинлашуви ва қийинлашуви.

Кузатишнинг босқичма — босқичлилиги, тадрижийлиги (иерархияси) таркиблари қуйидагилардан ташкил топади:

- кузатишнинг мақсади, вазифалари, дастури. қайдномаси: бунда умумий талабларга риоя қилиш, яхлит қайд қилиш, кундалик, техника воситалари

(фактик ҳолатлар), натижаларнинг таҳлили, талқини ва ғояларни илгари суриш.

Кузатишни ифодалаш услублари: тажрибаларда тупланган маълумотларни аломат, белги ва символика орқали акс эттириш (пиктограмма, чизги, жадвал, анаграмма) ва турли шакл, хусусиятли баённомалар, қайдномалар юзага келтириш.

Психология фанида кузатишнинг қуйидаги турларидан фойдаланиш мумкин: изчил, эпизодли, дала шароитли, лабораториявий-сунъий, табиий, хронологияли, даврий, бир мартали кабилар.

Инсоннинг меҳнат фаолиятини кузатишда қуйидаги воситаларни қўллаш мақсадга мувофиқ:

- Ф.Гилбертнинг «Иш куни фотографияси» методикаси (расмларда ифодаланган ишчининг ҳаракатини кузатиш, кўздан кечириш орқали уларни таҳлил қилиш (саъи — ҳаракатлар бўйича тизим вужудга келтириш, улардаги ўзгаришларга биноан муайян кетма — кетликда жойлаштириш);

- А.К.Гостевнинг хронокартаси (икки ёки уч марта ярим соатдан сменада ва сменадан кейин текширув ўтказиш);

- талабаларда дарс бошида, ўртасида ва охирида ёки бошқа вазиятларда: ёрдамчи юмуш билан шуғулланиш ҳолати, дам олиш, уйку ва шу кабилар.

Кузатиш методининг бир неча хил шакллари мавжуд бўлиб, вазифаларига қараб уларнинг ҳар биридан фойдаланиш мумкин: аралашиб яширин кузатиш, кузатилувчининг психолгик портретини яратиш, аралашиб ошкора кузатиш (ўсмирларда юқори натижалар беради), хулқ - атвор портретини таҳлил қилиш ва ҳоказо.

Кузатилган объектни қайд қилишнинг турлари ва воситалари мавжуддир: кундаликлар, фото, видео, киноаппаратларнинг маҳсуллари, воқеликнинг мусаввир томонидан фактик ифодаланиши, таъкидловчи, таъбирловчи, умумлаштирувчи хусусиятлар мажмуаси.

Кузатиш натижаларини умумлаштиришда маълумотлар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинади, тажриба якунлари бўйича ғоялар, умумлашмалар, хоссалар, қонуниятлар, механизмлар, ҳолатларнинг илмий психологик талқини амалга оширилади.

Кузатиш якунида тўпланган маълумотлар илмий ҳисобат сифатида муайян қоидаларга асосланган ҳолда қуйидаги тартибда жойлаштирилади: кириш, методикаларнинг таснифи, натижаларнинг босқичма – босқич таҳлили, уларнинг муҳокамаси, изланишларнинг хотимаси ва хулосалари, амалий хусусиятга эга бўлган тавсиялар, кўрсатмалар берилиши, фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати ва ниҳоят иловалар (ҳар бир қисм ўзига хос якунланган, тугалланган маъно англатиши лозим).

Кузатиш методи ёрдами билан ҳатто низоли (конфликтли) вазиятларни кузатиш ҳам мумкин. Низоли вазиятлар турли – туман бўлишидан қатъи назар кузатиш жараёнида ушбу ҳолатларга эътибор бериш зарур: низонинг моҳиятига кириш, низонинг кучайиши ва унинг ташқи ва ички омиллари, низони пасайтиришга қаратилган таъсир ўтказувчи воситалардан фойдаланганлик, низо ечимининг топилиши, низоли вазият бартараф қилингандан кейинги психологик ҳолатнинг таснифи.

Кузатиш жараёнида Р.Бейлзанинг интеракция методикасини (баҳс, мунозара жараёнида ўзаро таъсир ўтказиш имкониятини аниқлаш учун) қўллаш ижобий натижалар беради:

- умумий муаммо моҳиятига гуруҳ аъзоларини йўналтириш;
- гуруҳ аъзолари томонидан муаммони ечиш йўларини баҳолаш;
- баҳс (мунозара, дискуссия) жараёнини назорат қилиш;
- умумий фикрга келиш учун гуруҳий қарор қабул қилиш;

- муаммо ечимига эришишдаги гуруҳ аъзоларининг бирдамлиги ва ҳамжиҳатлиги.

Кузатиш якунлари бўйича умумпсихологик ҳулосалар чиқариш, миллий, этнопсихологик, ҳудудий хусусиятларни қатъий равишда шарҳлаш, ёш давлари, жинсий хусусиятларига тааллуқли мулоҳазалар билдириш — психологик билимларнинг бойишига олиб келади. Тажрибаларда, кузатишларда тўпланган материаллар қийматини ошириш учун вужудга келган барча омилларни психологик таҳлил қилиш, статистик методлардан унумли фойдаланиш зарур, токи бу мезонлар маълумотларнинг илмийлик даражасини юксалтиришга хизмат қилсин.

Кузатиш натижаларини миқдорий таҳлил қилишда статистик методларни қуйидаги тартибда қўллаш лозим:

- олинган натижаларни фоизлар бўйича ҳисоблаб чиқиш;
- тўпланган маълумотларнинг ўртача арифметик қийматини топиш;
- сон қаторидаги ўртача квадрат оғишни ҳисоблаш (сигма);
- сон қаторидаги миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш (дисперсия);
- омиллар ўртасидаги муайян муносабатлар мавжудлигини (корреляцион) таҳлил қилиш;
- маълумотлар, методикалар ишончилилик даражасини аниқлаш учун Стьюдент мезонидан фойдаланиш лозим.

2.2. Тест методи

Илмий психологик манбаларда қайд қилинишига кўра, интеллект-лотинча сўздан олинган бўлиб, у одатда ақл — идрок, англаш, тушуниш, фаҳмлаш деган маънони англатади. Бизнингча, интеллект шахснинг муайян даражада мустаҳкам, барқарор ақлий қобилиятлари мажмуаси тузилишидан иборатдир.

Ўз даврида АҚШлик психолог Ф.Фримен интеллект олтига таркибдан иборат, деган ғояни илгари суради ва уларни қуйидагича тартибда жойлашувини кўрсатиб ўтади:

- сонли операцияларига нисбатан қобилиятлилики;
- луғат бойлиги кўлами;
- геометрик шакллар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли томонларини ажратишга нисбатан уқувчанлики;
- шахс нутқининг тезлиги ёки суръати;
- шахснинг фикрлашга, мулоҳаза юритишга нисбатан қобилиятлилиги;
- хотиранинг маҳсулдорлиги ёки ноёб хислатлилиги.

Яна бир салоҳиятли психолог Л.Тёрстоун умумий интеллектнинг турли жабҳаларини тадқиқ қилиб, уларни умумлаштириб «бирламчи ақлий потенциаллар» деб атайди. Муаллиф етти хилдаги потенциаллар ўзаро фарқланишини таъкидлаб ўтади:

- инсоннинг ҳисоблаш қобилияти кўрсаткичи;
- оғзаки сўзни ихчам ифодалашининг кўрсаткичи, нутқ ёрдами билан тез ўқиш ҳадисини эгаллаганлиги;
- оғзаки маълумотларни тўла идрок қилиш ёки идрок қилинган сўзларни тушуниш, англаш;
- фазовий операцияларни амалга ошириш имконияти ёки шахснинг чамалаш қобилияти (уқувчанлиги);
- хотиранинг мустаҳкамлиги ёки унинг барқарорлиги;
- фикрлашга, мунозара юритишга қобилиятлилики;
- шахс идрок қилишининг тезлиги ёки унинг суръати.

Француз психологи Т.Рибо идрок кўламининг кенгайиши, билимларнинг кўпайиши, диққатни бир вақтнинг ўзида бир неча объектга қарата олиш – инсон

интеллекти тараққиётига олиб келади ва у уч босқичдан иборат бўлиши мумкин эканлигини таъкидлайди:

- шахс имитацияси ёки унинг ташқи тақлиди,
- инсон идентификацияси (ўқувчининг билимларини ўзига сингдириш жараёни, унинг шахсий фазилатлари ва хусусиятларини ўзлаштириб бориш ва бошқалар),
- рефлексия (инсон ўзини — ўзи англаш ҳамда бўлғуси фаолиятни амалга ошириш, муайян режалар тузиш, уларни мақсадга мувофиқ ҳаёт ва фаолиятга татбиқ этиш имкониятлари туғилиши кабилар).

Ш.Бюлер интеллектуал тараққиёт куйидаги босқичлардан иборат бўлиши шарт деб ҳисоблайди:

- синкретизм (тушунчаларни бир — биридан ажрата олмаслик ҳолати);
- агглютинизм (мактаб ёшига яқин болаларда фантазиянинг кучайиши, вақтни ноадекват, нотўғри идрок қилиш, ҳар бир образларни муайян бўлакларига биноан бир умуиятга яхлитлаш, бирлаштириш);
- хаёлот (ижодий хаёл) ёрдамида инсон ўзи туғилиб ўсган Ватанига бирон — бир жиҳатдан ёрдам бериши;
- реалия (реализм, яъни атроф муҳитдаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан яққол тузилмани яратиш, турмуш тажрибаларига мумкин қадар яқинлашиб келишдан иборат фикрлашнинг кўриниши сингари).

Жаҳон психологлари тўплаган илмий материалларни умумлаштириб интеллект муаммосини тадқиқ қилишда диққат — эътиборни куйидаги омилларга қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- интеллектнинг ёш давр хусусиятларига боғлиқлиги;
- жинс хусусиятига ва фарзанд дунёга келиш тартибига алоқадорлиги;
- миллат, этнос, элат ва халққа тааллуқлилиги;

- оиланинг ижтимоий — иқтисодий статуси билан уйғунлашуви;
- ота — оналарнинг маълумотлилиги, ижтимоий келиб чиқиши;
- биологик шартланган шахс фазилатлари, сифатлари, хислатлари қанчалик роль ўйнаши ва ҳоказолар.

Узлуксиз равишда ўтказилган изланишлар натижасида психология фанида бир қатор илмий назариялар (концепциялар) вужудга келдики, уларнинг ҳар қайсиси интеллект муаммосини ўзига хос тарзда тушунтиришга ва талқин қилишга олиб келади:

- муаммо ечими услуби ва стратегияси;
- интеллектуал операциялар тизими ёки тузилмаси;
- вазиятларга нисбатан алоҳида ёндашишнинг самарадорлиги ёки маҳсулдорлиги (маънавий, миқдорий ва мантиқий жабҳалар), унинг функционал томонлари, йўналишлари;
- алоҳида, яққаҳол ёндашиш, билиш жараёнининг шахсдан фаолликни тақозо этиш хусусияти, ҳолати;
- когнитив услуб шаклланиши имконияти ва бошқалар.

Шахсий кузатишларимизга қараганда, интеллект тараққиёти мана бундай омиллар билан узвий боғлиқ эканлиги кўзга яққол ташланади:

- билиш, ўқиш мотивларининг англашилган ҳамда юксак регулятив даражаларининг мавжудлиги, барқарорлиги, пухталиги;
- янгиликни қидириш, муаммо ечимини топиш, муайян воситалар танлаш ҳамда тадқиқий ижодий фаоллик намоён бўлиши;
- мустақил ечишларга эришиш эҳтимоллик даражасининг юксаклиги;
- илгарилаб кетиб ечиш имконининг мавжудлиги ва «айтиб бериш», луқма ташлаш жараёнида эркинлик, қўрқинч ҳиссининг йўқлиги;

- юксак нафосат ва маънавий дид тимсоли ҳамда намунасини яратишга нисбатан қобилиятлилиқ, уларни баҳолаш ва ўлчаш функциясининг туғилиши, унинг бошқарувчанлиги.

Инсониятнинг тархий ривожланиш жараёнида интеллект деб аталмиш феноменни ўрганиш борасида кўпгина ишлар қилинган. Шулардан бири интеллектни ўрганиш тестларидир. Кўпгина мумтоз тестлар шахснинг интеллект даражасини аниқлашда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Булар қаторига Стенфорд-Бинэ шкаласини келтириб ўтиш мумкин. Стенфорд-Бинэ шкаласи қизиқарли топшириқ ва масалалардан тузилган бўлиб, улар текширилувчиларнинг ёшига қараб тақсимлангандир. Биз қуйида ана шу интеллект тест сўровномаларидан намуналар келтирамиз ва уларни шарҳлаб беришга ҳаракат қиламиз.

I. 4 ёшли болалар учун (ҳар бир вазифани бажариш вақти 2 ой):

- ҳар хил узунликда кесилган шакллар ва нарсаларни таққослаш;
- турли типдаги шакллар ўртасидаги фарқларни аниқлаш;
- 4та танга пулни санаб чиқиш;
- квадрат чиз ва уни изоҳлаб, тушунтир;
- берилган саволларга тўғри, аниқ ва тушунарли қилиб жавоб қайтариш талаб этилади, ташқаридан ёрдам бериш ман қилинади;
- тўртта рақамни тўғри ва тескари санаш, такрорлаш талаб қилинади.

II. 9 ёшли болалар учун (бажариш муддати 2 ой давомида):

- бугунги кун, ҳафта, ой, йил номларини айтиб чиқиш, тушунтириш;
- 5та жисм ёки предметни гуруҳларга ажратиш (белгисига қараб);
- хариддан кейин қайтим берилишини изоҳлаш;
- 4та рақамни тескарисига такрорлаш;

- берилган 3 та сўздан гап тузиш (бола, дарё, копток);
- учта ҳар хил сўзга қофия танлаш;
- маълумки, ҳар қандай психологик тестнинг диагностик аҳамияти унинг бир қанча умумий талабларни қониқтиришга боғлиқдир, жумладан, стандартлаштириш, ишончилилик, валидлик. Ана шу талабларга суянган ҳолда Стенфорд-Бинэ шкаласини ҳам таҳлил қилиб чиқамиз.

Ушбу шкала тадқиқотчилар учун ҳар томонлама яхши, қулай ва ихчам қилиб тайёрланган. У барча учун тушунарли бўлган кўрсатмага ва миқдорий жиҳатдан натижаларни ишлаб чиқиш, ҳисоблаш ишланмасига эга. Тестларнинг ҳар бирида уни ўтказиш йўллари, вақтнинг тақсимланиши, текширилувчиларга бериладиган оғзаки кўрсатма ва тегишли кўрсатмалар, саволларни изоҳлаш усуллари батафсил айтиб ўтилган. Стенфорд-Бинэ тести катталар ҳамда унча ёши юқори бўлмаган синалувчилар учун ишончилдир. Лекин болалик давридан тортиб то ўспиринлик ёшигача ўзгариб боради. Масалан, икки ярим ёшдан беш ёшгача ишончилилик коэффицентлари 0,33 (140-149 балл бўлганлиги учун)дан 0,91 (60-69 балл йиққанлар учун)гача; 6 ёшдан 13 ёшгача бўлган болалар ва ўқувчиларда ишончилилик коэффицентлари 0,91 (140-149 гача балл тўплаганлиги учун)дан 0,98 (60-69 балл олганлиги учун)гача ўзгариб туради. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Стенфорд-Бинэ тестига киритилган ҳар бир савол, топшириқ тестнинг олдиндан белгиланган мақсадни очишга йўналтирилган бўлиб, пировард натижада мазкур саволлар олдиндан кўзланган мақсадни дарҳол аниқлаб бера олади.

Инсон интеллектуал тараққиётидаги тезкорлик, кутилмаганлик ҳодисалари нафақат моддий негиз хоссалари билан изоҳланади, балки идрок майдонининг пайдо бўлиши, «сунъий» тизимнинг вужудга келиши, фазовий алоқалар, биологик ва психологик имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш эвазига моддий

асоснинг иккиланувчи «табiiй» ва «сунъiiй» манбалар бош омил эканлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Энди sinalувчиларнинг интеллектуал тараққиётига таъсир қилувчи ижобiiй ва салбий омиллар туркуми тўғрисида маълумот бериб ўтамиз:

- билим масканларида замонавий техника воситаларнинг мавжудлиги;
- турли хилдаги тўғарак, секция, билим уйлари фаолият кўрсатиши ва унда зарур шароитларнинг яратилганлиги;
- оила муҳиtida яратилган моддий ва маънавий шарт — шароитлар ҳамда шахсларни руҳан рағбатлантириш йўлга қўйилганлиги;
- шахслар билан ўзаро мулоқот ўрнатишнинг узлуксизлиги ва оилада шахслараро илиқ психологик муҳитнинг ҳукм суриши;
- турли телевизор баҳслар, зукколик, ижодкорлик, тезкорлик бўйича мусобақалар уюштирилиши ва уларда қатнашиш имконияти яратилганлиги;
- ортиқча информация ва хабарлар кўламини камайтириш (масалан, автомат ўйинлар, видеолар);
- зарарли одатлар ва қилиқлар билан шуғулланмаслик муаммосининг қўйилиши, унинг ечими (ичиш, чекиш ва бошқалар);
- болалар ва ўқувчиларни рўзгор ишлари билан банд қилиб қўйишлик ва оила муҳиtida меҳнатнинг шахслараро оқилона тақсимланганлиги;
ҳозирги даврда айрим касбларнинг нуфузи камайиб кетаётганлиги туфайли ўқувчилар ва талабалар ўртасида ўқув мотивларига кучли таъсир ўтказаётганлиги;
- коллеж ва олий ўқув юртларида таълим — тарбия тизимини янгича, янги педагогик

технология асосида тубдан қуриш зарурияти мавжудлиги,

- ўғил ва қизларда ватанпарварлик ва миллий ифтихор туйғулари барқарорлигини таъминлаш ва уларни шакллантиришнинг энг қулай йўллари излаб топиш, лоқайдликнинг олдини олиш,
- ўқувчилар ва талабалар ўртасида борлиққа, жамиятга, шахслараро муносабатга, исрофгарчиликка, фидойиликка нисбатан қарашларни кескин ўзгартириш масалалари вужудга келмоқда.

Бизнингча, юқорида баъзи бир қусурли ҳолатларнинг олдини олиш учун интеллектуал тестлар моҳиятига миллий ва умумбашарий фазилатлар тўғрисидаги ғояларни сингдириш юқори натижалар беради.

2.3. Биография (таржимаи ҳол) методи

Инсон психикасини-руҳиятини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма маълумотлар одамларнинг таржимаи ҳоли, кундаликлари, хатлари, эсдаликлари муҳим аҳамиятига эга.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳолга алоқадор материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, магнитофон овозлари, фотолавлар, хужжатли фильмлар, видеокамера тасвири, тақризлар, танбехлар ҳам ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади. Ҳатто шифокорнинг касаллик тарихи хужжати ҳам боланинг туғилганидан, ҳам то бошланғич маълумот олгунича давр орлигида саломатлик даражаси қандай бўлганлиги тўғрисидаги омиллар билан танишиш имконини берадиган материал ҳисобланади.

Таржимаи ҳол методи инсон психикасини суҳбат ва тажриба методлари воситасида ўрганиб бўлмайдиган

жиҳатларини очишда ёрдам беради. Мазкур метод орқали, масалан, ижодий ҳаёл билан боғлиқ жараёнлар: шерият, мусиқа, нафосат, тасвирий санъат, техник ижодиётнинг нозик турлари ва шахснинг маънавият, қадрият, қобилият, иқтидор, истеъдод салоҳият каби фазилатлари кузатилади. Инсон онгининг намоён бўлиши, ривожланиши, ўзига хос индивидуал ва ижтимоий хусусиятлари атоқли шахслар билдирган мулоҳазаларида, асарларида ўз ифодасини топади. Алломалар тўғрисидаги маълумотлар замондошлари, издошлари, сафдошларининг таърифу — тавсифлари орқали авлоддан — авлодга ўтади. Худди шу ижтимоий узлуксизлик натижасида аجدодлар билан авлодлар ўртасида ворислик ҳодисаси ижтимоий психологик воқелик вужудга келади ва ижтимоий тарихий тараққиётининг уйғунлигини таъминлайди.

Анкета методи

Умумий психологияда кенг қўлланиладиган методлардан бири бўлиб, унда одамларнинг психологик хусусиятлари нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари ўрганилади.

Анкета одатда 3 хил бўлиб, биринчи хилида англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан иборат бўлади, иккинчи хилида эса фақат биттагина жавоб танлаш шarti билан ҳар бир саволга бир нечтадан тайёр жавоблар ҳам берилади. Учинчи хил анкетада синалувчига ҳавола қилинганда камида тўрт-беш тўғри жавоблари баллар ёрдамида баҳоланади. Анкета методидан одамларнинг лаёқатларини муайян соҳага қизиқишлари қобилиятларини, ўзига, тенгдошларига катта ва кичикларига муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади. Анкета орқали шахсларнинг характер хислатлари, хулқ-атворларини текшириш, сиртдан туриб баҳолаш мумкин.

Тарқатилган анкеталар йиғиб олиниб, электрон ҳисоблаш машиналари дастурига мувофиқлаштириб атрофлича амалий хулосалар чиқарилади. Анкета методи

инсон психикасининг айрим томонларини ўрганиш учун бой материал тўплаш имконини беради, лекин унда олинадиган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди. Бунга йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи тўғри ва қарши саволларни пухта ишлаб чиқариш керак.

Қуйида анкета варақасидан намуна келтириб ўтамыз.

1. Курсингизда энг юқори обрўга эга бўлган талаба қайси?

2. Сизнингча, курсдошларингиз ичидан ким меҳр, ҳис-туйғусини уйғота олади?

3. Ўқиш билан боғлиқ муаммолар юзасидан сиз кимга мурожаат қилишни хоҳлар эдингиз?

4. Шахсий кечинмаларингиз ҳақида сиз ким билан фикр алмашишни истар эдингиз?

5. Ўртоқларингиз ичидан кимни уйингизга меҳмонга астойдил таклиф қила оласиз?

6. Курсдошларингиз ичида ким билан машғулотларга биргаликда тайёрланишини ёқтирасиз?

7. Қайси курсдошингиз билан суҳбатлашишни асло ёқтирмайсиз?

2.4. Социометрия методи.

Бу тадқиқот методига АҚШлик Джон Морено асос солган бўлиб, кичик (жирламчи) гуруҳ аъзолари ўртасида эмоционал, ҳиссий муносабатларни бевосита ўрганиш ва даражасини ўлчашда қўллаб-йўлайди. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатларини аниқлаш учун унинг фаолиятида ким билан иштирок этиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал, диаграмма шаклида ифодаланади. Улардаги миқдор кўрсаткичлари гуруҳдаги одамларнинг шахслараро муносабатлари мазмунини юзасидан маълум бир ҳулоса қилади. Бироқ маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради ҳолос. Уни

такомиллаштириш мақсадида ҳозирги вақтда психолог олимлар Я.Л.Коломинский ва И.П.Волков томонидан социометриянинг кичик гуруҳлар психологиясига мослаб ўзгартирилган вариантлари, кўринишлари ишлаб чиқилганки, улар орқали шахсларнинг бир-бирини танлаши мотивларини аниқлаш мумкин. Айниқса социометриянинг Я.Л.Коломинский ишлаб чиққан ўзгартирилган варианты болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар тўғрисида тўла ахборот беришга ёрдам беради.

Одатда ўқувчилардан қуйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?», «Машғулотларга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?», «Ким билан қўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?» синалувчи ҳар учта жавобдан биттасини «энг маъқул» деб танлаши лозим. Унга «аввал, ҳаммадан кўра кўпроқ ким билан бирга бўлишни хоҳласанг, ўшанинг фамилиясини ёз», «агар сен истаган шахс тўғри келмаса, яна ким билан бирга бўлишни истасанг, шунинг фамилиясини ёз», «айтилган шартларга биноан учинчи шахснинг фамилиясини ёз» деб ўқитиш мақсадга мувофиқ.

Гуруҳий табақаланишни кўрсатиш учун социограмма тўртта «майдон»га ажратилади. Қизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчаклар билан белгиланади. Доирача ва учбурчаклар сони фамилиялар сонига тўғри келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатлари доирача ва учбурчаклар стрелкалар билан боғланганида ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатга эга бўлган синалувчи доиранинг марказидан ўрин олади. У гуруҳ аъзоларининг энг ёқимтойи ҳисобланади. Шахслар билан алоқа ўрнатмаган синалувчи доиранинг энг четидан жой олади. Оралиқдаги «майдон»ларга ўртача ва ундан камроқ танланган текширилувчилар жойлаштирилади. Шу йўл билан биринчидан шахслараро муносабатнинг даражаси ва кўлами аниқланади, иккинчидан қизлар билан ўғил болалар ўртасидаги кўрсаткичлар

таққосланади. Натижаларига қараб гуруҳдаги муносабатлар ва уларнинг ўзига хослиги, психологик механизмлари, барқарорлиги, пухталиги, ўзаро бир-бирини тақозо этувчанлиги ҳақида хулосалар чиқарилади. Шу билан бирга назарий ва методологик аҳамиятга молик ғоялар, қонуниятлар илгари сурилади, амалий кўрсатмалар берилади, аниқ тавсиялар билдирилади, мавзунинг тадқиқот истиқболи тўғрисида мулоҳазалар юритилади.

Фаолият маҳсулини таҳлил қилиш методи.

Бу метод психологияда инсон хотираси, тафаккури, қобилияти ва ҳаёлининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида кенг қўлланилади. Одам чизган расмлар, ясаган ўйинчоқлар, моделлар, тўқиган нарсалар, тиккан қўғирчоқлар, тўқиб, сўзлаб берилган ҳикоялар, техник конструкциялар схемасини тушуниш кабиларни таҳлил қилиш орқали уларнинг мантиқий хотираси, тафаккури, бадий ва адабий қобилияти, ижодий ҳаёли, техник ижоди юзасидан материаллар тўплаш мумкин. Мазкур методда ижод маҳсулини яратган жисмоний шахс бевосита иштирок этмайди. Текширилувчи билан текширувчи ўртасида мулоқот ўрнатиш учун шахснинг психикаси тўғрисида сиртдан муайян ҳукм ва хулоса чиқарилади. Текширувчи (ўқитувчи, мураббий, психолог) эксперт тариқасида шахслар ижодиётига баҳо беради, бунда меҳнат маҳсулининг шакли, мазмуни, сифати, оригиналиги, ҳажми, хусусияти билан кескин тафовут қилиши назарда тутилади. Ижодий фаолият маҳсуллари таҳлил қилиш орқали ҳар хил ёшдаги ва касбдаги одамларнинг психик хусусиятлари тўғрисида маълумотлар тўплаш мумкин.

Фаолият маҳсулотларини ўрганиш инсон руҳиятини ўрганиш методлари ичида ўзига хос ўринни ташкил этади. Шунинг таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон руҳиятини ўрганиш юқорида баён қилинган

методлардан ташқари яна айрим қўшимча методлардан ҳам фойдаланилади. Эътироф этиш жоизки, қўлланилаётган ҳар бир методнинг ўзига хос ижобий, афзал томонлари билан биргаликда қийин ва салбий томонлари ҳам мавжуд. Шу боис конкрет шахс руҳиятини ўрганиш вақтида якка методлар натижалари билан кифояланиб қолиш мумкин эмас. Руҳиятни текширишда атрофлик, динамиклик, объективлик, текширувчининг ёш хусусиятларини инобатга олиш ва бошқа таомилларга суяниш даркор.

Шундагина шахс ҳақида батафсил маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

Ҳар қандай ёғочдан санъат
асрини яратиб бўлмайди.
Пифагор.

III БОБ. КАСБИЙ ЛАЁҚАТ ТАШХИСИ

3.1. Касбий лаёқатни аниқловчи тестларнинг ишончлилиги ва валидлиги

Бундан олдинги саҳифаларда методларнинг нуқсони юзасидан мулоҳаза юритилган эди. Улардан фойдаланишда камчиликлар миқдорини камайтириш учун муайян қоидаларга риоя қилиш лозим.

1) Баҳоланишга мўлжалланган шахснинг хусусиятлари етарли даражада аниқ ва бир хил маъноли қилиб аниқланиши шарт.

2) Агарда бир гуруҳ синалувчиларни бир неча хусусиятлар, фазилатлар бўйича баҳолаш зарурияти вужудга келса, у тақдирда яхлит гуруҳнинг ҳар қайси хислат бўйича баҳолаш тавсия қилинади.

3) Гала – самара моҳиятини эксперт томонидан тушунтириш ва уни бартараф қилиш заруриятини таъкидлаш тавсия қилинади.

4) Бир нечта мустақил экспертлар баҳолашини умумлаштиришда ўлчовнинг аниқлик даражаси (ишончлилиги) ортади.

5) Махсус тайёрланган ва ўқиган экспертлар ишончлироқ баҳолашга қодирдирлар.

6) Турли вазиятлар ва ҳолатларни узоқ муддат кузатишда баҳолашнинг аниқлиги юқори бўлади.

Ўлчашда хатога қабул қилинган омилларнинг фарқланишига қараб тестлар ишончлилигини баҳолашга нисбатан уч хил ёндашув ҳукм суради.

I. Тест — рестест ишончлилиги.

Тест бўйича айтилган бир хил одамларни такрорий ўрганишнинг натижалари корреляцияси ишончлилик коэффицентига тенг. Ўлчашдаги нуқсонлар сингаллар ҳолатларининг тафовути, такрорий синовнинг шароитлари ва ташкилий дақиқалари, жавобларни эсда олиб қолиш, матн билан ишлаш кўникмаларини эгаллаш жараёнлари билан тавсифланади.

II. Тестнинг параллел шакллари ишончлилиги. Тестнинг параллел шакллари ишончлилик коэффицентига тенг. Ўлчашдаги нуқсонлар юқорида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари, тестнинг параллел шакллари ижро этиш билан алоқадор операциялар ва ҳаракатлар хусусиятларидаги фарқлар билан тавсифланади.

III. Ишончлилик тестларининг гомогенлилиги сифатида қўлланилиши мумкин. Мазкур ҳолатда методиканинг қисмлари ўртасидаги интеркорреляциясини ҳисоблаш воситаси билан ишончлилик баҳоланади, уларнинг ҳар қайсиси алоҳида тест сифатида қаралади. Олинган корреляцион маълумотлар яхлит тестнинг ишончлилик даражасини ҳисоблашда аниқ формулага асосланиб фойдаланилади.

Ишончлиликдан фарқли ўлароқ, валидлик тестларини баҳолаш билан уларнинг у ёки бу фаолиятдаги хусусиятлари ва роли тўғрисидаги тасаввурлар ўртасидаги мувофиқлик ўлчовидир.

Валидлик критериавий, концептуалли ва маъновий турларга ажратилади ҳамда улар ўзига хос талқини билан ўзаро тафовутга эгадир.

Критериавий валидлик тестнинг корреляция кўрсаткичи, алоҳида кўлами, унинг ташқи мезонлари билан ўлчанади. Ташқи мезон тестга боғлиқ бўлмаган маълум фаолиятнинг ўлчами ҳисобланади. Критериавий валидлик тест баҳолари билан қай йўсинда фаолияти хусусияти алоҳида киритганлигини кўрсатади. Критериавий валидлик кўпинча корреляция коэффиценти билан баҳоланади, ваҳоланки бошқа методлардан фойдаланса ҳам бўлади.

Концептуалли валидлик тест кўрсаткичи билан ўлчанаётган хусусият моҳияти тўғрисидаги назарий тасаввурлар мувофиқлиги ўлчови бўлиб ҳисобланади. Концептуалли валидлик бирон бир статистик кўрсаткич билан ўлчаниши мумкин эмас, чунки у тест тўғрисидаги назарий ва эмпирик маълумотлар умумлашмасини таҳлил қилиш йўли ўрнатилади. Концептуалли валидлик методикаси тест бўйича текшириш натижалари билан назарий башорат маълумотлари мувофиқлигида тузилган бўлиши керак. Бунга В.Д.Неблицин томонидан таклиф қилинган методика асаб тизими хусусиятини баҳолашга хизмат қилиши ёрқин мисолдир.

Маъновий — валидлик ўрганилаётган индивидуал хислатлар хусусиятига тестнинг таркиби ва мазмунининг мувофиқлиги экспериментал таҳлил қилиш йўли билан ўрнатилади. Валидликнинг мазкур тури критериавий ўлчаш билан жипс алоқага эга, чунки баҳоланишга қаратилган ҳаракатлар ва операцияларнинг қатъий хусусиятлари умумий хислатлари алоқасидан ташқарида олиб қаралади.

3.2. Шахс психодиагностикаси

Психодиагностик тадқиқотлар ўтказиш жараёнида қуйидаги методларга, усулларга, мезонларга алоҳида

аҳамият бериш изланиш илмийлигини оширишга хизмат қилади:

1. Маълумотлар олиш методи;
2. Шахс структурасини ўрганишдан олинган экспериментал маълумотларни таҳлил қилиш методи.

Маълумотлар тўплаш методига қуйидагича тавсиф бериш мақсадга мувофиқ.

Шахс тўғрисида уч хил тарзда маълумот олинади ва улар учта манбага асосланади ҳамда «L» -, «Q» -, «T» - маълумотлар, деб аталади.

«L» - маълумотлар. Шахснинг кундалик фаолиятидаги хулқ - атворини қайд қилиб бориш орқали олинади ва «L» - маълумотлар «life record data». Аммо амалиётда инсон фаолиятини тўлиқ ва батафсил ёзиб боришнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун синалувчи шахсининг алоҳида бир фаолияти ёки ҳаёти ва фаолияти босқичини кузатиб бориш мақсадга мувофиқ. Масалан, неча марта тўғри жавоб беради, шунча қоида бузди. Бу воқеалик кўпинча «L» - маълумотларда эксперт баҳолашни тақазо этади.

«L» - маълумотлар бошланғич маълумот тўплаш учун ўнғай методлардан бири бўлиб ҳисобланади. Баъзан «L» - маълумотларидан бoshқа методлар ёрдамида олинган натижаларнинг **валидлигини** аниқловчи ташқи мезон сифатида фойдаланилади.

«L» - маълумотларнинг ишончлилигини ошириш мақсадида эксперт баҳолаш жараёнида махсус талаблар қўйилади. Жумладан:

1. Баҳоланаётган фазилатлар кузатилаётган хулқ - атвор атамалари орқали аниқланиши лозим;
2. Эксперт хулқ - атвор кузатишни муайян вақт оралиғида амалга оширгани мақул;
3. Бир фаолиятни баҳолашда энг камида ўн нафар эксперт иштирок этиши мақсадга мувофиқ;
4. Синалувчиларни ранжировка (гуруҳлаш) қилаётган вақтда экспертлардан унинг битта фазилатини ёки бир нечта хислатларини баҳолаш тавсия этилади.

«Q» - маълумот. Шахс тўғрисида сўровнома ва бошқа ўзини ўзи баҳолаш методлари асосида олинadиган маълумотларга «Q» - маълумот («Questionnaire data») дейилади. Инструментал тузилиши ва қўлланилишининг афзаллигига кўра «Q» - маълумот (сўровнома, ўзига ўзи ҳисоб бериш, ўзини ўзи баҳолаш шакллари) шахсни тадқиқ этишда марказий ўрин эгаллайди. «Q» - маълумот олишга мўлжалланган методикалар психологияда етарли даражада. Улардан кенг кўламда фойдаланилаётганларидан бири кўп омилли шахс сўровномаси (MMPI), Калифорния психологик тести (CPI), 16 – факторли шахс сўровномаси, темпераментни ўрганиш Гильфорд – Пиммерман тести ва бошқалар.

Уларнинг камчиликлари: а) синалувчиларнинг қуйи интеллектуал ва маданий савияга эгаллиги; б) махсус билимлар ва интроспекция малакалари етишмаслиги; в) ишончсиз эталонлардан фойдаланиш.

«Т» - маълумот. Экспериментал вазият назоратини объектив тест билан олишга асосланган маълумотлар қисқача «Т» - маълумот («objective test data») деб номланади. «Т» - маълумот шахсни тадқиқ этишдаги янгича радикал ёндашув ҳисобланади. Улар хулқ - атворни ўзини ўзи баҳолаш ёки эксперт баҳоларсиз объектив ўрганиш орқали (вербал, новербал, ижтимоий ва индивидуал) олинади.

1. Тадқиқотнинг асосий мақсадини яширин қолдириш. Бу энг кўп қўлланиладиган тактик усул ҳисобланади. Бунда қўйилган мақсад синалувчига айтилмайди. Тест ва тестнинг кўрсатмаси тадқиқотнинг ҳақиқий мақсадини яширган ҳолда тузилади. Синалувчига ёлғон мақсад очикдан – очик билдирилади.

2. Вазифани кутилмаган ҳолда бериш. Бу усулдан терговчилар сўров вақтида фойдаланишади, уларга ўхшаш тарзда тўсатдан берилади. Бу вақтда сўров қилинаётган киши нотўғри маълумот беришга интилади ва унга мавзуга боғлиқ бўлмаган ҳолда савол берилади.

Бу унинг кутаётган вазиятларининг бузилишига ва эмоционал стрессга олиб келиши мумкин.

3. Тестлаштириш мақсади аниқланмаганлиги ва ноаниқлиги. Бунда синалувчига кўрсатма бериладики, натижада у экспериментаторнинг мақсадини англаб етмаслиги зарур бўладики, унинг ижтимоий талабларига мувофиқ келувчи реакцияларида ўзгариш юз беради. Натижада синалувчига ижро этиш сифатини белгиловчи мезонлар берилмаган ҳолда қандай бажариши эмас, балки нимани бажарилиши айтилади.

4. Дикқатни чалғитиш. Бу топшириқ бериш усули экспериментатор учун аҳамиятли бўлиб, экспериментаторни етарлича аҳамият касб этмайдиган топшириқларни ўйлаб топишига ёрдам беради. Чалғитувчи топшириқлар ташқи кўринишдан асосий топшириқларга ўхшаш тарзда бўлиши маъқул. Натижада ташкил этилган тестда синалувчи ўз хатти — ҳаракатларини кам назорат қилади ва ўз шахсининг очилмаган қирраларини ўрганишларига шубҳа уйғотмайди.

5. Тестлаштириш вақтида эмоционал вазиятни ҳосил қилиш. Бу усул психологик амалиётда кенг қўламда фойдаланилади. Эмоционал зўриқишлар ҳар хил йўллар билан ҳосил қилинади, масалан, берилган топшириқ нотўғри бажарилганлигини огоҳлантириш орқали, синалувчининг ташқи қиёфаси ва унинг лаёқатини баҳолаш.

6. Тестларнинг эмоционал мазмун касб этиши. Бу усул олдингисига ўхшаб кетади. Бунинг фарқли томони эмоционал вазиятлар қўшимча тарзда тузилмасдан, айнан тестнинг ўзида берилади. Тест мазмунан этикавий бўлмаслиги, аралаш, ёқимсиз бўлиши мумкин.

7. Реакцияларнинг автоматлашуви. Ёзув, манера, экспрессив ҳаракатларни назорат қилиш ва хоҳишларни ўзгартiriш шахслилик тестларида фойдаланилади.

8. Бунда Шахснинг «ихтиёрсиз» индикаторлар сифатида қўзатилаётган психик жараёнларга

электрофизиологик, биохимик ва вегетатив ўзгаришлар киритиш орқали фойдаланилади.

9. «Фонли» индикатор. «Фонли» индикаторлар сифатида шахснинг хусусиятлари билан боғланишда бўлган организмнинг физиологик ва физик статусларидан фойдаланилади. «Фонли» индикаторлар сифатида антрометрик ўлчовлар қўлланилади: бўй, оғирлик, суяк — мускул оғирлиги, танадаги бошқа кўрсаткичлар ва пропорционалликлар киритса бўлади.

3.3. Касбий психодиагностика

Психология фанида бу соҳада муайян илмий изланишлар олиб борилган, ўзига хос ёндашишлар амалга оширилган. Б.В.Кулагиннинг фикрича, касбий психодиагностика деганда одамнинг индивидуал хусусиятларини тадқиқ этиш ва баҳолаш мақсадида касбга саралаш, касб танлашга йўналтириш, номзодларни (даъвогарларни) ихтисосликка оқилona тақсимлаш, касбий тайёргарликни такомиллаштириш, касбий фаолиятни оптималлаштиришнинг амалий масалалари тизимини ечиш тушунилади.

Индивидуалликнинг моҳиятини тушунишга умумий ёндашиш касбга саралаш муаммосини ҳал қилишда бевосита аҳамиятга эга. Маълумки, касбга лаёқатлилиқни ташхис (диагноз) қилиш инсоннинг касбий хислатларини ҳисобга олишга асосланади. Мазкур жараёнда қиёсий таҳлил орқали шахснинг хусусиятлари кўрсаткичлари билан касбий фаолиятнинг муваффақиятининг мустақил мезони даражалари аниқланади. Ҳозирги замон психологиясининг маълумотларига қараганда, ташхис (диагноз) қилиш модели муайян математик алгоритмга асосланади. Гуруҳ учун ўртамиёна шахс имконияти танланганлиги фақат статистик самарага эга, холос. Бундай модель ташхис (диагноз) қилишда чекланганликка эга бўлиб, ташхиснинг мутлақ аниқлик даражасидан қуйроқдир.

Касбий фаолиятни таҳлил қилмасдан туриб, профессионал психодиагностика (касбий психологик) муаммоларини ҳал қилиш мумкин эмас, яъни профессиография моҳиятига ва унинг тузилишига эътибор қилиш зарур. Фақат шундагина фаолиятли ёндашув амалга оширилиб, унинг ҳаракатлари ва операциялари тестлар ёрдамида баҳоланиши мумкин. Чунки ҳаракатлар операциялар мазкур фаолиятнинг таркибини ташкил қилади, уларнинг қиёсий тавсифини эгаллаш жараёнини осонлаштиради, унга лаёқатли одамларни танлашга негиз яратади. Фаолият самарадорлигини ташхис қилиш ва баҳолаш учун тестларни саралаш, асослаш унинг муваффақияти ўлчови, мезонини аниқлашга имкон беради. Профессиография, (профессиограмма) натижаларини умумлаштириш натижасида касбларни таснифлаш (классификациялаш) имкони вужудга келади.

Касбий фаолиятнинг таҳлили мақсадга йўналтирилган ва ташкилий жараён ҳисобланиб, у уч босқичдан ташкил топган бўлади: а) касбий фаолият юзасидан маълумотлар тўплаш; б) олинган маълумот ва ахборотларни қайта ишлаб чиқиш ҳамда умумлаштириш, уларнинг негизида профессиограмма тузиш; в) амалий ва назарий масалаларни ечиш учун профессиограммдан фойдаланиш (касбий фаолият муваффақиятини таъминловчи мезонлар танлаш, уни баҳолаш (ташхис қилиш) учун тестлар саралаш, касбларни таснифлаш ва бошқалар).

Касбий фаолият юзасидан маълумотлар (ахборотлар) турли манбалардан олинishi мумкин.

1. Муайян мутахассисларнинг касбий фаолиятини кузатиш катта аҳамият касб этади.

2. Касбий фаолият тўғрисида маълумотлар тўплашнинг асосий методларидан бири бўлиб суҳбат — интервью ҳисобланади. Мутахассислар билан стандарт ёки ностандарт тарзда интервью уюштириш самарали натижа беради.

3. Баъзан касбий фаолиятнинг у ёки бу қирралари (жабҳалари)ни қайд қилувчи кундаликлар ёки варақлардан ҳам фойдаланилади.

4. Касб — ҳунар тўғрисидаги маълумотлар (ахборотлар) умумлаштирилади ва ҳар хил шаклларда мутахассислар ҳукмига ҳавола қилинади.

Касбий фаолият шахснинг муносабат ва мотивларидан иборат бўлиб, ҳаракатлар ва операцияларни назорат қилиш ҳамда бошқаришни қамраб олади. Фаолиятнинг динамик хусусиятларини ўрганиш учун унга кўпёқлама ёндашишни амалга ошириш зарур. Фақат мотивацион ва регулятив жабҳаларини ҳисобга олиш билан касбий фаолият моҳиятини тавсифлаб бўлмайди, модомики шундай экан, унинг шахсга оид, эмоционал, когнитив ва операционал, иродавий жиҳатлар билан боғлиқ томонларини ҳам тадқиқот предметиға киритиш лозим.

Касбий фаолият муваффақиятини таъминловчи мезонлар сифатида шахснинг мақсадға эришувини тавсифловчи ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Мезонлар тариқасида касбий билимларға ва малакаларға нисбатан уқувчанлик, мутахассис фаолиятининг бевосита ва билвосита кўрсаткичлари унинг ҳамкорлик фаолиятиға қўшган ҳиссаси қўланилади. Касбий фаолият муваффақияти мезонлари қаториға қуйидагилар киритилади:

1) Самарадорликнинг тўғридан тўғри кўрсаткичлари: сифат, ишлаб чиқариш салмоғи;

2) Касбий тайёргарликни аниқловчи тестлар;

3) Касбий лаёқатини ифодаловчи маъмурий тадбир ва чоралар: интизомға тааллуқли чоралар, мукофотлаш, хизмат лавозимидан кўтарилиш, сафарға юбориш, намуна тариқасида стендға жойлаштириш;

4) Кадрлар кўнимсизлиги;

5) Нохуш ҳолатлар (кечинмалар) ва шикастлар (ҳалокатлар);

6) Фаолият самарадорлигини экспериментал текшириш ва ўзини ўзи баҳолаш кабилар.

Юқорида баён қилинган мезонлар маълум талабларга жавоб бериши **шарт**. Мезонларнинг релевантликлиги сифатида муҳим аҳамият касб этиши тушунилади.

Танлаб олинган мезонлар касбий фаолиятнинг барча нуфузли томонларини акс эттириш лозимлиги, яъни мезонлар **тўлақонлиги**. Улар мутахассисларнинг касбий лаёқатининг юксаклиги ва қўйидаги даражаларини фарқлашга хизмат қилиши жоиз (мезонлар дискриминативлиги). Мезонлар хислатини очишга ёрдам берувчи унинг омилкорлиги, яъни амалий жиҳатдан қулайлиги муҳим ўрин эгаллайди ва у ўзининг соддалиги, кам меҳнат талаб қилишлиги билан бошқалардан ажралиб туради.

Касбий лаёқатни (яроғлиликни) аниқлашда одатда назорат, синаш натижалари қўлланилади (масалан, дурадгорнинг иш сифати, тезкорлиги, вазиятни пайқашлиги ва бошқалар). Кўпинча мутахассиснинг лаёқати маъмурий ҳужжатларда ўз ифодасини топади (муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги қайд қилинади). Баъзан касбий лаёқатни ўрганишда бахтсиз ҳодисалар (ҳайдовчи, учувчи, машинист, оператор ва бошқа касб эгаларида) ҳисобга олинади ва шахснинг индивидуал хусусиятлари баҳоланади.

Касбий лаёқатни аниқлашда уқувчанлик категориясидан (билим олишга нисбатан зеҳнлилик) фойдаланилади ва ўзлаштириш тезлиги, касбий тайёргарлиги, эришган натижаси мезон ролини ўйнайди.

Психология фанида касбий муваффақият, маҳоратнинг қирралари эксперт баҳолаш методи ёрдами билан ўлчанади. Бунинг учун балли шкала, жуфт (қўш) таққослаш, тартибга келтириш (ранжировка қилиш) методлари қўлланилади.

Шкаланинг содда кўриниши балл билан баҳолашга мўлжалланган. Шкалани баҳолаш ўзига 5 тадан 7 тагача градацияни қамраб олади. Миқдорнинг

лиги унинг дифференциациясини янада тайтиради, фарқлар аниқлигини таъминлайди.

Баъзи ҳолларда балли баҳолаш график шкала тарзида ҳам учрайди (кесма, шакл, параметрик кўриниши ва ҳоказо). Лекин балли шкала касбий муваффақиятни баҳолашда айрим нуқсонларга ҳам эга. Айниқса, чет эл психологиясида қўлланилиб келинаётган «гало-эффект» методикаси бунга яққол мисолдир. Баҳоланувчи билан баҳоловчи муносабати бир нечта мустақил шкалалар негизида умумийликка боғлиқ тарзда баҳоланади. Натижада шахснинг хилма-хил хусусиятларини дифференциялаш имкони йўқолади, юзаки баҳоланиш жараёни юзага келади. Бунинг оқибатида орттирилган ва пасайтирилган баҳолаш типлари, кўринишлари намоён бўлади.

Аммо, балли шкала баҳолаш тизимини такомиллаштириш учун унинг барча босқичлардан, таркиблардан тузиш маъқул. Фақат шундагина яққол мисоллар, намуналар негизида касбий фаолиятнинг турлича самарадорлиги намоён бўлади.

Жаҳон психологиясида кенг қўлланилиб келинаётган методлардан бири — бу критик инцидентдир. Муайян ўлчамларга асосланган ҳолда ажрагилган инцидентлар таснифланади (классификация қилинади), яъни таҳлил қилиш орқали инцидент хусусияти аниқланади. Иккинчи босқичда (у «прегрansляция» деб аталади) биринчи босқичдаги мезонларга асосланиб янгитдан тасниф қилинади.

Касбий лаёқатни ўрганишнинг яна бир методи тартибга келтириш (ранжировка қилиш) дейилади. Ҳар хил вазиятларда кузатилган шахслар касбий лаёқати даражасига қараб муайян тартибга солиш, жиҳозлаш мумкин. Биринчи ранг даражасига киритиш учун касб субъекти касбий маҳоратнинг максимал кўрсаткичини намоиш қилиши лозим. Камроқ муваффақиятга эришса, у навбатдаги рангга ўтказилади.

Мазкур жараёни осонлаштириш учун қуйидагилар тавсия қилинади:

- 1) гуруҳнинг алифбовий рўйхатини тузиш;
- 2) максимал муваффақиятга эришган субъектларни алоҳидалаш;
- 3) минимал муваффақиятга эришган субъектларни гуруҳлаш ва бошқалар.

Тартибга солиш (ранжировка қилиш) жуфт (қўш) қийослаш (таққослаш) методи ёрдами билан амалга оширилади. Бунинг негизида икки субъектнинг хислатлари, имкониятлари ўзаро солиштирилиб, умумий ва фарқли томонлари аниқланади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг давлат ва жамият таълим олишга, касбий йўлни танлашга, касбга ўқиш ва касб эгаллашга бўлган ёшларнинг ҳуқуқларини амалга оширишга кафолат беради.

«Энг муҳими, деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, ёшларга бирор — бир мутахассисликни эгаллашга имкон берамиз, ҳаётга ишончли йўлланма билан таъминлаймиз. Агар, ҳаётга ишонч билан қадам қўяётган ёш инсон ҳаётда ўз ўрнини топа олса, ўз — ўзидан маълумки, у ўз ишидан, тақдиридан қониқади (И.А.Каримов Мафкура — бу халқни, жамиятни ва давлатни бирлаштирувчи байроқдир. Т., Ўзбекистон, 1998 й, 21 бет)».

Илмий — амалий нуқтаи назардан касб танлаш, касбий тайёрланиш, ёш мутахассиснинг ишга жойланиши ва ишдан қониқиши ўқиш ва меҳнат мотивациясининг шаклланишига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Беҳунар одам эмас, молу зари бўлганда ҳам,
Бўлмагай эшак одам анга либос ёпганда ҳам.
Муҳаммад Жавҳар Заминдор.

IV БОБ. КАСБ ТАНЛАШГА ЙЎЛЛАШНИНГ ПСИХОЛОГИК МОҲИЯТИ

4.1. Касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар

Касб танлаш жараёни ижтимоий аҳамият касб этса-да, лекин унинг ортида жисмоний индивидуал (яккаҳол) шахс туради. Ҳолбуки шундай экан, ҳар бир касб танловчи шахсиятига индивидуал муносабатни амалга ошириш зарур. Бунинг учун касб танловчининг ёш ва жинс хусусиятларига биноан касб маорифини амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Бунда биринчи навбатда шахснинг касбий эҳтиёжи, мотиви, лаёқати, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш даркор. Акс ҳолда умумий хусусиятли йўлланма, кўрсатма ижобий натижага олиб келмайди, чунки индивидуаллик ўзига хос талабларни тақозо этади. Ҳатто оддий касб маорифи ҳам турлича ёндашувни талаб қилади, бинобарин, уни қондирмасдан туриб туб мақсадга эришиб бўлмайди.

Касб маорифи — ўқувчиларни касбнинг моҳияти билан, ҳар бир касбнинг шахс олдига қўядиган талаблари билан таништиришдан иборат таъсирчан ахборотлар мажмуасидир. Маълумотларнинг аниқлиги, тўлиқлиги, хусусий ва ижтимоий аҳамияти ифодаланганлиги билан бошқа таркиблардан ажралиб туради. Касб маорифи инсоннинг ёши, жинси, савиясига кўра хилма — хил тарзда амалга оширилади, шакллари эса вербал ва новербал, кузатув ва танишув, кўргазмали ва график, учрашув каби кўринишларга эга.

Касбий маслаҳат — касбга йўллашнинг моҳиятини инсон онгига чуқурроқ сингдириш учун, шахснинг иштиёқи ва қобилиятларига мос касб — ҳунар (ихтисос) танлаши учун муҳим объектив ва субъектив шарт — шароит яратиш жараёнидир. Касб эгалловчи (танловчи)

эҳтиёжи, ўқитувчи (мураббий)нинг касбий масъулиятидан келиб чиққан ҳолда илмий — амалий хусусиятли йўлланмалар бериш жараёнидир. Маслаҳат ўзининг мақсадга йўналганлиги, изчиллиги, объективлиги, ахборотлар билан тўйинганлиги билан бошқа асосий қисмлардан кескин ажралиб туради.

Касбий саралаш — муайян касбни муваффақиятли равишда эгаллаб, ўз олдига қўйган фуқаролик (хусусий) бурчини юқори савияда адо эта биладиган шахсларни ажрата олишдан иборат жараёндир. Касбий билимлар, шаклланган маълум кўникмалар, малакаларга асосланган ҳолда текшириш меъзонларига суяниб, омилкорлик билан оқилона саралаш ўтказилади.

Саралаш жараёни ўтказилгандан кейин касбий мослашиш даври бошланади. Одатда касбий мослашиш деганда, ёш касб эгаларининг ва мутахассисларнинг касбий фаолиятга, унинг шарт шароитларига, талабларига муваффақиятли равишда мослашиш (бир неча босқичлардан иборат) жараёни тушунилади. Касб моҳиятига киришиш, билимлар, кўникмалар, малакалар билан танишиш, уларни эгаллаш учун оқилона усуллар танлаш, улардан амлиётда унумли фойдаланиш, шарт-шароитларга одатланиш, маҳорат қирраларини ўзлаштириш каби муҳим қисмлар мослашиш таркибларини ташкил қилади.

Касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар моҳияти қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

1) Таълим — тарбия тизимида касбга йўллаш фаолиятининг (тадбир ва чораларнинг) мазмуни ва методикалари мажмуаси мукамал равишда мужассамлашганлиги.

Мактаб (қайси турдалигидан қатъий назар) маъмурияти, синф раҳбарлари, амалий психолог ва касбга йўловчи фан ўқитувчиларининг иш режасида мазкур масала жой олганлиги. Шунингдек, бу муаммога тааллуқли ишлар, тадбирлар изчил амалга оширилиб турилиши, уларнинг таъсирчанлигига эътиборнинг ортиши туфайли ўқувчи ёшлар орасида бу соҳада

тасаввур кўламининг кенгайиши. Расмийчиликдан чекиниб, умумий ва зарурий масала сифатида қабул қилиниши унинг қийматини кўтаради.

2) Ўқувчиларни касб танлашга ўргатишда ўқитувчилар жамоаси фаолияти ҳамкорлиги ва самарадорлиги.

Алоҳида олинган фан ўқитувчилари ва турдош фанларнинг намоёндалари жамланмаси ҳамкорлик иш режасида касбга йўллаш масаласининг изчил равишда қўйилиши, ҳар бир мавзу бўйича мулоҳаза алмашишда, қайси фан бўлишидан қатъи назар ихтисосга оид билимларга эътибор берилиши касбий тасаввурни вужудга келтиради. Касб-ҳунар моҳияти билан танишиш унга нисбатан қизиқишни уйғотади, мустақил билим олишга иштиёқ пайдо бўлади ва одат маромига айлана боради. Махсус тадбирлар ўтказилиши, касб нуфузи билан таништирилиши касбий мотивлар ва мотивацияларни такомиллаштиради, мойиллик туйғусини уйғотади.

3) Синф раҳбарининг ота — оналар билан ҳамкорлиги онгли касб танлаш негизи эканлиги.

Синф раҳбари ота — оналар билан индивидуал ва гуруҳлик ҳамкорликни амалга оширишда қуйидагиларга эътибор қилса, юқори кўрсаткичга эришиши мумкин: ўқув фанининг касб танлаш билан боғлиқлиги, касбнинг нуфузи, касб танлашнинг психологик асослари, касбга нисбатан қизиқиш, ҳавас, қобилият, истеъдод касбга йўллашнинг асосий мақсади ва вазифалари, профессиограмма (профессография) моҳияти, кадрларга ва мутахассисларга нисбатан эҳтиёж даражалари, касбнинг ижтимоий аҳамияти, лаёқатининг умумий ва хусусий кўринишлари, ўқувчилар индивидуал хусусиятлари, касб танлашнинг илмий манбалари, мактаб психологининг бу соҳадаги функцияси ва бошқалар.

4) Касб танлашда ёшлар ташкилотининг иштироки.

Ёшлар ташкилоти фаолиятида касб танлаш масаласининг устуворлиги, ўқувчиларнинг турли фондларга жалб қилиниши, истеъдодларнинг сараланиши, мукофотга тортилиши, моддий ва маънавий тақдирланиши кабилар.

5) Синфдан ва мактабдан ташқари олиб бориладиган ишлар мазмунида касб танлашнинг алоҳида ажратилиб кўрсатилиши.

6) Мактабларда ишлаб чиқариш комбинатларида оммавий ва кенг кўламда йўлга қўйилиши.

7) Махсус муассасалар фаолияти.

8) Касбга оид кўргазмалар, саёҳатлар уюштирилиши.

9) Ижодкор, нуфузли, маҳоратли кишилар билан учрашувлар ўтказилиши.

10) Касб танлашда маҳаллий матбуот, радио ва телевидениенинг иштироки.

Касбга йўллаш умумдават аҳамиятига эга муаммо ҳисобланиб, уни босқичма — босқич амалга ошириш «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури»да алоҳида ўрин эгаллайди. Юқорида касб танлашга йўллаш омиллари фаолиятини ҳамкорликка айлантириш юксак самаралар сари етаклайди.

Касб танлаш мотивацияси.

Ўқиш мотивлари муаммосини тадқиқот қилган жаҳон психологлари уларни икки категорияга ёки гуруҳга ажратиб текширишни лозим топадилар. Биринчи категорияга тааллуқли мотивлар ўқув фаолиятининг мазмуни, моҳияти ҳамда унинг жараёнлари, шароитлари билан бевосита уйғунлашгандир. Иккинчи категорияга кировчи мотивлар тизими ўқувчиларнинг атроф — муҳит билан кенг кўламдаги ўзаро муносабатларига уларнинг бегона, ўзга кишилар билан муомалага киришиш эҳтиёжига, ижтимоий турмуш вақелилигига нисбатан шахсий қарашига боғлиқдир.

Ўқув фаолияти мазмуни билан узвий боғлиқ мотивлар тизимини шартли равишда икки гуруҳга

ажртиб уларни ижобий (мусбат, позитив) ва салбий (манфий, негатив) деб номлаш мумкин. Бундай атамаларни қўллашдан асосий мақсад маҳаллий анъана, ижтимоий тажриба (стереотипизация даражасидаги таъсирчан кучли ташқи омил) экстремал ҳолат таъсирида кескин руҳий бурилишлар ясашга қодир психологик механизмларни аниқлашдан иборатдир. Одатда салбий (негатив) мотивация шундай вазиятда вужудга келиши мумкинки, қачонки ўқувчи билимларни ўзлаштирмаслиги оқибатида қандай кўнгилсиз ҳолатларга олиб келишини англаб етса (жазоланиш, ота-оналар танбеҳи, синфдошлар эътирози, ёмон баҳо олиш, жамоа аъзолари орасида обрўсизланиш ва бошқалар) ва ана шунга мувофиқ саъйи — ҳаракатларни амалга оширсин. Салбий мотивацияга эга бўлган ўқувчи камроқ мусибатли (мушкул аҳвол) йўлни танлаб таълим жараёнида қатнашишда давом этади. Бундай ўқиш мотивациясига алоқадор ўқувчилар юқори кўрсаткичларга муваффақиятли ўзлаштириш имкониятига эга бўлмайдилар, чунки иштиёқсиз дарсга қатнашиш туйғуси, билим ва ўқув предмети нисбатан қизиқишнинг мавжуд эмаслиги бунга маъновий тўсиқ бўлиб хизмат қилади. Бунинг натижасида ўзлаштираётган, бўш ўзлаштирувчи, суст ўқувчиларнинг сафи табора кенгайиб боради, бу нарса кундалик одатга айлана борса, у стереотип даражасига ўсиб ўтиши мумкин. Мустақил ва муваффақиятли ўқиш эса шахсдан фаол, қатъий, ижодий изланишларни тақозо қилади ва шунга ўхшаш талабларни ўзлаштирувчи олдига қўяди. Шахснинг мазкур ҳолатларга тайёр эмаслиги, ундаги имкониятларнинг чекланганлиги сабабли ўзлаштираётган қаторини тўлдиришга, бир синфда ёки курсда икки йил ўқишга олиб келади, ўша қийинчиликлар билан ўз синфи, курсини тамомлайди. Бундай тоифадаги ўқувчилар ёки талабалар ўқув фаолияти мотивациясини қайта қуриш эвазига ижобий натижаларга эришиши мумкин.

Ўқувчилар ва талабаларда ўқишга нисбатан салбий мотивация бирданига вужудга келмайди, балки уни келтириб чиқарувчи бир неча хусусиятли омиллар таъсир этиши эҳтимол.

Маълумки, биринчи синф, коллеж, академик лицей ўқувчилари, олий мактаб талабалари ўта кучли хоҳиш, қизиқиш юксак эзгу ниятлар билан синфга ва аудиторияга кирадилар. Уларнинг барчасида теварак-атроф ва ижтимоий муҳитда ўз ўрнини ўқувчи ва талаба сифатида эгаллаш эҳтиёжи мавжуд бўлиб, янги вазиятда муайян фаолиятини амалга ошириш иштиёқини келтириб чиқаради. Янгича вазият, ўзига хос талаб, қоидалар, муносабатлар муҳитдаги хоҳ биринчи синф ўқувчиси, хоҳ коллеж тингловчиси, хоҳ талаба бўлишидан қатъий назар уларнинг ҳар қайсиси ўқишга қизиқиб, масъулият сезиб, виждонан, ижобий муносабатда бўлади. Аммо таълим жараёнида ўқувчиларнинг айримларида ўқишга нисбатан ижобий муносабат аста секин сўна бошлайди. Янги муҳит, илм даргоҳларидаги мажбуриятлар, позициялар, қонун-қоидалар ўз аҳамияти, нисбий янгилик хусусиятини йўқота боради, ҳис-туйғуларга сероб, қувноқлар даврасидай тасаввур этилган синф (аудитория) ғайри табиий кўриниш касб этади.

Ўқишга нисбатан сабоқ олувчилар муносабатини аниқлашга ҳаракат қилган ўқитувчи қандай ўзгаришлар юз бераётганлигини қайд қилиш учун айрим мезонларни таъкидлай бошлайди: а) таълимпарварлик вужудга келади; б) виждонан ёндашиш йўқолади; в) бошқалардан кўчириб олишни одат қилади; г) ёлғон сўзлаш ва баҳона қидиришга ўрганади; д) дарсларни қолдирадиган бўлиб қолади; е) мустақил топшириқларни бажармай қўяди ва бошқалар. Ўқитувчи ёки ўқувчилар жамоаси юқорида тахмин қилинган ўқувчилардаги салбий ўзгаришга нисбатан анъанавий тартиб — интизом методларини татбиқ қилади: а) қундаликларга соғолантириш ёзиш; б) ота-оналарга бу тўғрисида маълумот бериш; в) синф раҳбари, мактаб

раҳбариятига хабар бериш; г) дарсдан кейин олиб қолиб қаттиқ уялтириш; д) билим даргоҳидан ҳайдаш масаласини қўйиш ва ҳоказо. Бундай аниқ воқелик ҳар қандай мактаб, коллеж, академик лицей, олий таълим тизимида юз бериб туради. Бизнингча, жазо чораларини кўришга шошилишдан кўра, мазкур «Муаммони келтириб чиқарувчи омиллар қайсилар?», «Нега шундай ҳодиса юз беради?» деган саволларга жавоб қидириш одилона ёндошишдир.

Жумладан, «Ўқувчилар ва талабалар хулқ атворидаги ўзгаришларнинг қандай мотивлари мавжуд?», «Ўқишга нисбатан ўзгарувчан муносабатни юзага келтирувчи сабаблар нималардан иборат?», «Синфда (аудиторияда) ва ундан ташқари у ёки бу хатти ҳаракатларни амалга оширишга ундовчи омил қайси?» ва бошқалар.

Юқорида таъкидлаб ўтилган муносабат ва хулқ атвор мотивларини чуқур ва мукаммал ўрганмасдан туриб, педагогик таъсир ўтказиш чора ва тадбирларни қўллаш мумкин эмас, чунки мотивни туртки сифатида намоён қилувчи ички ва ташқи таъсирини аниқламасдан, унга илмий ёндашиб бўлмайди.

Ҳозирги замон психология фани билимларни эгаллашга нисбатан ички эҳтиёжга катта аҳамият беради ва бу билан шахс хулқ-атворини бир мунча бошқариш имконияти мавжуд эканлигини таъкидлайди. Шунинг бирга ўқувчи (талаба)да барқарор билишга қизиқишни шакллантириш муаммосига алоҳида эътибор қилинади. Дарҳақиқат барқарор билишга қизиқишлар қўзғатувчи туртки (куч) сифатида ўқув мотивларини вужудга келтиради, муваффақиятни таъминлашга хизмат қилади. Ўқувчи ёки талабада билимларнинг муайян соҳасига, у ёки бу фаолият турига қизиқишнинг туғилиши қўп жиҳатдан шахсни қай тариқа шаклланиш имкониятини белгилайди.

Ана шу боисдан ўқитувчи ўз ўқув фанига нисбатан ўқувчи ва талабаларда қизиқишни ўстириш тарафдори бўлиши шарт, чунки худди шунинг негизида ўқув

материали ва ўқув дастурини юксак даражада ўзлаштириш муаммоси ётади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, билишга қизиқиш мотив доирасида ўсади, ўзаро таъсир этади, улар билан узвий боғланиб кетади.

Маълумки, ўқувчи (талаба) билим даргоҳида илм олишдан ташқари тенгдошлари жамоаси ичига кириб боради ва ҳаётида қатнашади, шу боисдан унда ўз ўртоқлари, ўқитувчиларга нисбатан муайян муносабат шакли вужудга келади. Унинг ўқув фаолиятига ундовчи мотивлари билан бир қаторда бошқача хусусиятли хулқ - атвор мотивлари ҳам мавжуддир, жумладан ижтимоий мотив жамоа билан бўлиш истагини англатиб, унинг ҳаётида иштирок этиш хоҳишини ўзида акс эттиради.

Ўқувчи ва талабалар ўқув фаолиятининг ижтимоий мотивлари уларнинг бошқа одамлар билан муомалага кириш эҳтиёжи билан узвий боғлиқ бўлиб, уларни баҳолаш, қувватлаш, тенгдошлар жамоасида муайян жой эгаллаш сингари талабларда ўз аксини топади. Мазкур мотивлар ўқув фаолиятининг моҳияти билан боғлиқ бўлмай, балки унга ёндош ёрдамчи факторларни билдиради. Аммо ушбу мотивлар ўқувчи ва талаба ўқишига жиддий туртки вазифасини бажаради.

Ижтимоий мотивларни таҳлил қилишда давом этсак, улар бевосита жамоа бурчи, қариндошлар ва яқин кишилар олдидаги бурч, ўқишни умуминсоний маданият, қадрият, маънавиятни эгаллаш тасаввури билан боғлиқ восита, ушбу восита одамларга фойдали шахс тариқасида намоён бўлиш, ўз имкониятини руёбга чиқариш. Ўзгу ниятини ушатишга интилиш функциясини бажариши мумкин. Туртки, ундовчи усул вазифасини бажарувчи қўзғатувчи ёш хусусиятлари даврига қараб у ёки бу даражада акс этади, аммо улар ҳар доим ҳам англашилган шаклга эга эмас, шунинг учун ифодаланиш даражаси нурсиздир. Ўсмирлик ва ўспиринлик давларида ижтимоий мотивлар англашилган аҳамият касб этувчи босқичга ўсиб ўтади. Бундай мотивацияни ҳар томонлама қўллаб қувватлаш, рағбатлантириш билан бирга ва ҳар бир

даврининг ўзида билишга қизиқишга алоқадор бошқа ўқув фаолияти мотивларини шакллантириш лозим.

Ижтимоий мотивлар ўқувчи ва талабаларнинг тор маънодаги шахсий интилишлари билан ҳам алоқадор бўлиши мумкин, жумладан, уларда ўқишга нисбатан қизиқиш йўқ бўлса-да, лекин барча топшириқларни юксак даражада бажаради, чунки ўқитувчи уларни «аъло» баҳолаши, синф ёки курс пешқадами қилиб тайинлаши, ҳеч қандай шубҳа билан қарамаслиги эҳтимол ўқув жараёни бундай хусусиятли одамларга шахсий муваффақият ёки ютуққа эришишнинг, нуфуз (обру - эътибор)нинг, яловбардорликнинг бирдан — бир йўли деб тасаввур қилинади. Бундай йўлни танлаш виждонга хилоф хатти — ҳаракатларга олиб боради, шахсни шаклланиш жараёнига салбий таъсир этади. Шу боисдан ижтимоий деб қабул қилинган мотивлар жамоа эҳтиёжини қамраб олади, гоҳо улар шахсиятпарастлик, тор савияли шахс хусусиятини мужассамлаштиради.

Уларнинг ҳаётида ўз тенгдошлари ва дўстлари билан муомалага киришиш, дўстликка содиқлик, берган ваъдаси (сўзи)ни уддасидан чиқиш, ҳамкор бўлиш эҳтиёжи муҳим ўрин эгаллайди. Ўқитувчи машғулотларда ўқув фаолиятининг зарур мотивациясини шакллантирса, уларнинг мавжуд эҳтиёжларига таяниб иш тутса, ўқувчида билишга қизиқиш барқарорлашади.

Шунинг учун қизиқиш, мотив, мотивация шахснинг хатти — ҳаракати ички регуляцияси функциясини бажариб, эҳтиёжни қондириш, хоҳиш — истақ, эзгу ният, орзу тилакни амалиётда руёбга чиқаришнинг бош омили бўлиб ҳисобланади. Мотив ва мотивация фақат билимларни ўзлаштириш, ўқув кўникмалари ва малакаларни эгаллаш билан чекланиб қолмасдан, балки шахснинг хулқ - атвори, яъни шахсга оид хусусиятларининг намоён бўлишини ҳам изоҳлашга хизмат қилади.

Мактаб ўқувчиларининг, касб — ҳунар коллежларининг тегишли касб — ҳунар танлашларига қуйидаги омиллар таъсир қилишини хулоса қилиб

бериш мумкин: ўқитувчи, касб — ҳунарга йўналтирувчи, синф раҳбари, маҳалла, меҳнат таълими ўқитувчиси, фан ўқитувчилари, болалар етакчиси, тўғарак раҳбарлари, кутубхона, ҳудудий меҳнат бозори, психолог, дефектолог, шифокор, ота — оналар, қариндош — уруғлар, қўни - қўшнилар, идеал қаҳрамон образлари, тенгдошлар, оммавий ахборот воситалари, яқин корхоналар ва ҳоказолар.

4.2. Ўқув фаолияти ва касб мотивацияси.

4.2.1. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт — шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гносеологик мақсад сари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш ва тақдирлаш, хавф — хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу — истақ каби қўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадига нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа, ҳукмрон (етакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу

турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изоҳ талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи қўзғалиш негизда пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи қўзғатувчилар (қўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назардан ушбу жараёнга ёндашилганда тўлақонли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанилган мотивлар ўқувчилар хулқ - атворини шунчаки бошқариш билан чекланмасдан, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад қўя олиш, қизиқиш уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар, ҳодисалар ва хатти — ҳаракатлар инсоннинг фаоллиги муайян манбалар билан узвий

боғланишга эга бўлса, уйғунлашиб борса фаолият мотивлари даражасига ўсиб ўтади. Психологияда манбалр ўз моҳиятига кўра туркумларга ажратиб талқин қилинади.

А) Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Организмнинг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи туғма хусусиятли ва жамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи орттирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Туғма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно касб этувчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот, маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бола туғилгандан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатишга мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), қимирлайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради (мослашиш), ўйнайди (муҳим — бола муносабати), гаплашади (шахслараро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва бошқалар). Унга ўхшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни қониқтиради, воқеликни инсоннинг ахборотларга нисбатан эҳтиёжини тажрибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчини маълум вақтга ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, ҳиссиётида, интеллектида бузилиш содир бўлиши, зерикиши, иродавий акт тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёнининг парчаланиши, иллюзион, галлюционал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва информацион тақчиллик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фаолият тузилиши ва унинг динамикасига путур етказилади. Ижтимоий турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида муҳим роль ўйновчи ва уни кучайтирувчи ижобий хусусиятли ижтимоий ва гностик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият касб этади, шахсни камол топтириш жараёнида ҳукмрон

воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига билимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш, умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш кабилар киритилади.

Б) Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқловчи ташқи манбалар. Бундай манбаларнинг талабчанлик, орзу (кутиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик инсонга фаолият ва хулқ - атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўриниши)ни тақозо этади. Мазкур ҳолатни қуйидаги мулоҳазалар ёрдамида изоҳлаш мумкин: ота-она боладан овқатни қошиқда ейишни, стулда тўғри ўтиришни, «рахмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқувчидан маълум белгиланган вақтда дарсга етиб келишни, ўқитувчиларга қулоқ солишни, берилган вазифаларни бажаришни қатъий белгилайди. Жамият эса хулқ, феъл-атвор орқали маълум ахлоқий меъёрлар ва қоидаларга риоя қилишни, шахслараро муомалага киришиш шакллари (воситалари)ни эгаллашни ҳамда аниқ вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз фуқароларига ўргатади.

Психология фанининг атамалари моҳиятида орзу ёки кутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатини ифодаланиш механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулқ атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда одамлар 1 ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу туҳфани боладан кутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда кутиш тушунчаси талабдан фарқли ўлароқ, фаолият юзага келиши учун умумий муҳит яратади.

Имкониятлар тўғрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юқори даражага кўтарилади. Кишиларнинг

хулқ атвори психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятлардан чиқиб, унга ёндашилади. Агарда бола кўлига тасодифан биология китоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан қизиқиши ортиши кузатилади.

В) Шахсий манбалар — одамлар қизиқишлари, интилишлари, установкалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи-қадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгалана борилади.

4.2.2. Мотив таснифи.

Жаҳон психология фаннинг назарий мушоҳадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни қуйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

I. Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёқарашга тааллуқли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар;
- 2) ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, шахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар;
- 3) жамиятнинг ахлоқий меъёрлари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
- 4) борлиқ гузаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.

II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар:

- 1) кенг қамровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидоийлик, альтруистик);
- 2) гуруҳий, жамоавий, ҳудудий, умумбашарий мотивлар;

- 3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузимига йўналтирилган процессуал мотивлар;
- 4) фаолият маҳсулини баҳолашга, мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.

III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар:

- 1) ижтимоий — сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;
- 2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;
- 3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.

IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:

- 1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;
- 2) қисқа муддатли, бир лаҳзали, бир зумлик ва сониялик мотивлар;
- 3) узоқ муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.

V. Вужудга келиши, кечиши суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар:

- 1) кучли, қудратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар;
- 2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;
- 3) юзага келиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар.

VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-ҳаракатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатини акс эттирувчи мотивлар:

- 1) аниқ, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;
- 2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;
- 3) имконият (потенция), заҳира (резерв), яширин (латент) хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи мотивлар.

VII. Акс эттириш даражаси, сифати нуқтаи назардан иерархия вужудга келтирувчи мотивлар:

- 1) биологик мотивлар;
- 2) психологик мотивлар;
- 3) юксак психологик мотивлар.

4.2.3. Мотивлар ва уларнинг мутахассислар тайёрлашга таъсири.

Замонавий мутахассислар олдида қўйиладиган энг муҳим масалалардан бири — малакали кадрлар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, интеллекти, шахсий фазилатларини билган тарзда атрофдагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча саҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаолият кўрсатишдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонунларини ўрганувчи психология фанининг ўрни бениҳоя катта. Ёш авлодни янги таълим стандартлари асосида, жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш ОЎЮда таълим олаётган ёшлар учун янги дарсликлар, ўқув қўлланмалар, маъруза матнлар тайёрлашнинг ҳам янгича усуллари талаб этилмоқда. Янги педагогик технология усуллари мукаммалаштириш ва амалиётга тадбиқ этиш давр талабидир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, олдимизда ҳозирги кунда олийгоҳларда талабалар билим олишлари учун, соҳани чуқур эллашлари учун барча имкониятларни яратиш вазифалари турибди.

Ҳақ фикр юритиш операцияларини фаоллаштириш, ақлий фаолиятни фаоллаштириш хусусида борар экан, биз энг аввало, эътиборни талабаларнинг йўналганлигини аниқлашга қаратишимиз лозим. Йўналганлик шахснинг атроф муҳитда рўй бераётган воқеа, ҳодисаларга нисбатан муносабатлар мажмуи бўлиб, фаолият сифатини белгилаб беради. Хатти-ҳаракатлар тузилишининг шаклланишига таъсир ўтказди (янги эҳтиёжлар, мақсадлар, мотивлар).

Бу ўринда установкалар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ўқиш-билим олиш фаолияти шахс камолотида

катта роль ўйнайди ва чуқур муаммо касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштрилади.

Фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эгалланган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятни амалга ошириш ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «Мотив» ва «Мотивация» тушунчалари ишлатилади.

«Мотивация» тушунчаси «Мотив» тушунчасидан кенгроқ маънога эга. Мотивация-инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини, яъни «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат йўлида?» деган саволларга жавоб қидириш — мотивацияни қидириш демакдир.

Шахснинг жамиятда одамлар орасида хулқи ва ўзини тутиш сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади.

1. Ички сабаблар, яъни хатти — ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳ.к.).

2. Ташқи сабаблар — фаолиятнинг ташқи шарт — шароитлари ва ҳолатлар. Яъни, булар айни конкрет ҳолатларнинг келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ - атворини ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда шахсий диспозиция даб ҳам аталади. Улар шахс томонидан англанилиши ёки анланмаслиги мумкин. Баъзан шундай бўладикки, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди. «Нега?» деган саволга «ўзим ҳам билмайман», деб жавоб беради. Бу анланган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс

бирор соҳага, касбга қизиқиб, онгли тарзда, унинг барча сир — асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, аниқроғи, диспозиция англанди, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан мотив кенгроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу фаоллик усулига нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутди. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта, кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шуни аниқладики, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Бу баҳолар турлича характерга эга.

Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга қараб бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айна пайтдаги реал ҳаракатларни ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, балки шунга ўхшаш ҳолатларни идрок этишга ички бир ҳозирлик — диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс фаоллигининг мотивацияси турли шароитларда орттирилган таърибага таянган, онгли таҳлиллар, ҳаттоки ижтимоий таъриба меъёрларининг таъсирида шаклландиган сабаблар мажмуасини ўз ичига олади.

4.3. Касб ва қизиқиш.

Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. Қизиқиш — инсонларнинг дунёқараш, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, эзгу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита боғлиқ равишда акс этади. Қизиқиш инсонлар ҳаёти ва фаолиятида муҳим

рол уйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Қизиқиш билимларнинг онгли, пухта, барқарор, англандан ҳолда ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни шакллантиришда шахс қобилияти зеҳни уқувчанлиги ривожланишига, оламни мукамалроқ тушунишга, билим савиясини кенгайтиришга ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга, фаолиятнинг турли-туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради. Меҳнатга, таълимга маъсулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси якка ҳол (индивидуал) шахсда ишчанлик, ғайрат шижоат, эгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт-шароитлар яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш фойда ва манфаатни билдириб, инсонда интилиш, фаоллик ички туртки, эҳтиёжни рўёбга чиқариш манбаи родини бажаради.

Жаҳон психология фанининг йирик намояндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг ақлий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, ҳиссиёти, қобилияти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барча қирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Н.А.Рибников, Н.Ф.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, М.Г.Давлетшин, М.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ва махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Ҳозирги замон психологиясида қизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онгида субъектив тарзда акс этиш шаклларида бири сифатида тан олинади. Қизиқиш

шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазиятдаги турли нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўлишда, инсоннинг ўзига хос қарор қабул қилишида, ўзини - ўзи назорат эта билишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларни енгишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намояндаларининг таълимотича, қизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизида юзага келади, яққол ижтимоий тарихий шарт — шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятда, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиши сингари омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза билдирилганда, қизиқиш алоҳида жараён, маълум психологик функция эмас, чунки у ҳис — туйғу, ирода, онг, қолаверса жамики психик ҳолатлар, ҳодисалар ва ички кечинмаларнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли руҳий воқеликдир.

Қизиқишнинг психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши — бу уни одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, танлаб муносабатда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида ундa билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал — типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлиши ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ҳодисаси қайд қилиниши у фақат интеллектдан ташкил топади, деган маъно англатмайди, албатта.

Худди шу боисдан, қизиқишни психологик моҳиятининг иккинчи кўриниши — унинг ҳис — туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан уйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис — туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар

(эмоционал тон, кайфият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борлиқдаги аниқ воқеликка, нарса ва ҳодисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилишни, саъи — ҳаракатларни қўчайтиради, жадаллаштиради, сафарбарликни объектга йўналтиради. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис — туйғулар уйғонади, руҳий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради. Аксинча нарсага, ҳодисага, фаолиятга қизиқиш муваффақиятсизлик билан якунланса, у ҳолда нохуш кечинмаларни юзага келтиради, бунинг натижасида фрустрация (руҳи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши — унинг иродавий сифатлари билан ёки ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи қийинчиликларни енгиш, мустақиллик намоён қилиш қизиқишни қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши — уни олий асаб фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг асаб — физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий асаб фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлекси, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлекси қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, В.Д.Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг асаб — физиологик механизмларини бош миёна катта ярим шарлари пўстлоғида ориентировка рефлекси негизиде мураккаб муваққат боғланишларининг вужудга келишидир, деган йўсинда талқин қилмоқдалар. Қизиқишнинг моддий асослари ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал

қўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П.Павлов), доминанта (А.А.Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиги (Е.Н.Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизиқиш шахснинг индивидуал психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди. Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қазақиш — муайян соҳа бўйича тўғри мулжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеликни тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизиқиш, билиш жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис — туйғуларга йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишга, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, уни моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истагида намоён бўлади, қабилида мулоҳазалар ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёқини қондиришга йўналтирилганлигини акс эттирувчи қизиқишнинг қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифодаламайди, аксинча объектнинг номаълум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этаверади. Шу билан бирга қизиқишлар билишнинг унинг жараёнлари функционал ҳолатининг доимий қўзғатувчи механизми сифатида вужудга келади ва акс эттиришда давом этади.

Психологияда қизиқиш мана бундай турларга ажратилиши мумкин: 1) мазмунига кўра; 2) мақсадига биноан: бевосита ва билвосита; 3) кўламига қараганда: кенг ва тор; 4) қизиқишлар даражаси бўйича: барқарор ва беқарор ва бошқалар.

Қизиқишларнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши қуйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги, шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар. Шахсда нималарга нисбатан қизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектининг

ижтимоий қиймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий қизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамасдан, у бир даврнинг ўзида ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисбатан қизиқиши охир оқибатда жамият учун наф келтириши, равнақи учун қийматлидир. Ижтимоий хусусиятли қизиқишларнинг пайдо бўлиши шахсий аҳамият касб этиш сари етаклаши муқаррар. Чунки умумийлик (ижтимоийлик) билан хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар доимо ўрин алмаштириб туришади. Шахс ўз қизиқиши туфайли бирон — бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжини қондиради, шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга бу нарса хизмат қилади. Шу боисдан жамиятнинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларидан бири — ёшларнинг мустақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга моиллик, меҳнат фаолиятига нисбатан қизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда жиддий, сермазмун, жамият томонидан рағбатлантирилувчи, меҳр — муҳаббатга сазовор қизиқишлар шакллانسин.

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита қизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис — туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Шунинг психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган. Меҳнат ва ўқиш фаолиятида ҳамма ҳис — туйғуга, жозига таяниб иш тутиш имконияти мавжуд бўлмаслиги сабабали жисмоний ва ақлий меҳнатни онгли идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бевосита қизиқишларни таркиб топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда

таълим тизими олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади.

Шундай қилиб, у ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок этиш, англаб етиш учун қизиқарли туюлган ички кечинмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганда билвосита қизиқиш юзага келади. Бинобарин, шахс мазкур жараёнда бу нарсалар мени қизиқтиргани учун жуда қизиқарлидир, деган хулосага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этишда етакчи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тренингларга, омилкор йўл – йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир – биридан фарқ қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқишлари фақат биргина соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли одамларда эса қизиқишлар қатор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганлигини учратиш мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан қизиқишларнинг бири иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, агарда улар оқилона бошқариш имкониятига эга бўлса. Қизиқишнинг торлиги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтиш мумкин, агарда уларнинг кенглигини ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишини тақозо этади.

Қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва беқарор турларга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узоқ вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг руҳий фазилатига айлана бошлаган

қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади. Барқарор қизиқиш одам қобилиятининг ривожланганлигидан дарак бериши мумкин. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, мазкур қизиқиш ташхис қилувчанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда барқарор қизиқишнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун уларнинг меҳнат фаолияти ва ўқув жараёнини қизиқишларининг ташқи ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда қизиқишнинг ташқи ифодаси шахснинг ўзига ўзи баҳо бериши, ўзини ўзи таҳлил қилиши фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор қизиқиш тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқа таркибий қисмлари ва қирраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса кўп жиҳатдан шахснинг иродавий сифатлари, характерининг вазминлигига боғлиқ.

Қизиқишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узоқ давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада акс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб борадиган қизиқишлари барқарор қизиқиш дейилади. Барқарор қизиқиш қобилиятнинг бир кўринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

Қизиқишларнинг баъзи ҳолатларда беқарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятларига боғлиқдир. Бундай тоифадаги одамларда қизиқишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзида улар бир нечта фанларга, табиат ҳодисаларига қизиқади, барча нарсага иштиёқ билан киришиб муаммо моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар билан машғул бўлиб кетадилар. Ундай хусусиятли шахслар машғулотларга тез киришади ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. Қизиқишлар салоҳиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъдодларини мақсадга йўналтирилган тарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахслардаги қизиқишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг негизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шуғулланишга, майл уйғотишга пухта замин ҳозирлаш зарур, токи қизиқишлар мотив, эҳтиёж, эътиқод функциясини бажаришга айлансин.

Шундай қилиб, қизиқишлар - шахс фаолиятини асослашнинг танҳо жабҳаси эмас, лекин унинг энг муҳим жиҳатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда қизиқишни бир нечта даражаларга ажратиш мумкин: а) синчковлик; б) қизиқувчанлик; в) билишга қизиқиш; г) турғун ёки касбий қизиқиш. Синчковлик қизиқишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. Қизиқувчанлик шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат қизиқиш даражасидир. Билишга қизиқиш англашинилган даражадаги, мақсадга мувофиқлашган, жисмоний ва ақлий фаолиятларнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган қизиқиш туридир. Турғун қизиқиш шахснинг касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи қизиқиш туридир.

Шахслар ихтиёрига пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестларни ҳавола қилиш уларда қизиқишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз қизиқишини ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай қўзғатувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

Қизиқишнинг бу тури ва унинг юқори босқичи шахснинг воқеликдаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди ҳамда руҳий тўсиқлар ва қийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан чўчимайдиган, қатъиятлик, интилувчан, толиқмас индивидуал хусусиятни

шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахсий хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тарихий ҳамда ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

Косибдан шоду зуррам йўқ жаҳонда,
Хунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.
Кимки шогирдликка чин дилидан шод,
Бир куни ўзи ҳам бўлгуси устод.

Носир Хисрав

V БОБ. ПРОФЕССИОГРАФИЯ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА...

5.1. Профессиографиянинг психологик асослари

Профессиография деганда касблар ва уларнинг бир — биридан фарқланувчи ихтисослар томонидан инсон олдига қўйиладиган талабларни баён қилиш мажмуаси тушунилади.

Касб-кор (хунар) олдига қўйиладиган талабларни асослаш ва уларни баён қилиш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, умумий ҳамда хусусий жабҳаларни ўзида акс эттиради.

1. Касб ва уни ихтисосликларининг психологик тавсифи.
2. Касб-корнинг (хунарнинг) мамлакат иқтисодияти учун аҳамияти.
3. Касб ва ихтисосликнинг ижтимоий тавсифи.
4. Касбнинг ижтимоий психологик аҳамияти ва тавсифи: ёшларда унинг ижтимоий мавқеи (нуфузи), жамоанинг ўзига хос хусусиятлари, вертикал ва горизонтал бўйича шахслараро муносабатларнинг хусусиятлари.
5. Касбий фаолиятни муваффақиятли эгаллаш учун зарур билимлар ва кўникмалар кўламининг педагогик

тавсифи (махсус мезонлар орқали касбий маҳорат аниқланади).

6. Педагогик жараёни такомиллаштириш юзасидан тақлифлар, тайёргарлик муддатлари, тадбир — чораларнинг умумий тавсифи.

7. Меҳнат шароитининг гигиеник тавсифномаси.

8. Касб бўйича меҳнат қилишга тиббий жиҳатдан таъқиқланувчи омиллар изчиллиги.

9. Касбга психологик номуносивлик, ёки касбий яроқсизлик.

10. Ўзини ўзи фаоллаштириш ва идентификациялаш.

Касбнинг инсон олдида қўядиган талаблари мажмуаси психологик, ижтимоий, иқтисодий, техникавий ва педагогик жабҳаларни қамраб олади. Касб ва ихтисос асосларини эгалловчи ёшлар шу фанларнинг барча талабаларига мослашиши орқали мутахассислик лаёқатини ривожлантира боради.

Касб танлашга йўналтириш давлатнинг тадбир — чоралари тизимидан иборат бўлиб инсон томонидан танланади, ўз ҳаёт йўлининг илмий асосланганлигини таъминлашга хизмат қилади, у турмушда ўз ўрнини аниқлайди ва қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- 1) мактабда касбий маълумотлар бериш;
- 2) касб — ҳунар маорифи билан шуғулланиш;
- 3) радио, телевидение, кино, матбуотда ташвиқот қилиш;
- 4) касб юзасидан маслаҳатлар;
- 5) касбга саралаш (қобилиятига биноан);
- 6) касбга мослашиш (адаптациялаш).

Мазкур соҳада психологик изланишлар олиб борган К.К.Платонов муайян схема ишлаб чиққан бўлиб, у «Касб танлашга йўналтириш учбурчаги» деб номланиб ўзининг ихчамлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Худди шу боис касб танлашга йўллашда, реориентациялашда ундан унумли фойдаланиш мумкин.

Касб танлашга йўналтириш учбурчагининг муҳим бир томони — бу ҳар хил касб — ҳунар эгасига нисбатан

қўйиладиган талаблар юзасидан муайян билимнинг мавжудлигидир. Унинг иккинчи бир хусусиятли томони шуки, у ёки бу мутахассисликка нисбатан жамият (вилоят, шаҳар, туман)нинг меҳнат имкониятига эҳтиёжи бўйича билимлар мужассамлашганлигидир. Яна бир ўзига хос томони шундан иборатки, касбга йўналтирувчининг қунти, қобилияти, шахсий хусусиятлари бўйича билимлар умумлаштирилган бўлиб касбга танлашга оид барча жиҳатлар мажмуа ҳолига келтирилгандир.

Касб танлашга йўналтирилган учбурчаги шахснинг қизиқиши, майли, хоҳиши, ўзини ўзи баҳолаши, нуфузи кабиларга оид материалларни ўзида мужассамлаштиради.

Е.А.Климов қарашларига биноан профессиграмма бу:

1) сенсор каналларни юкламалаш, устивор сигналларнинг турлари фаолият жараёнидаги ахборотлар қўлами ва умумий хусусияти (қўриш, эшитиш ва бошқалар);

2) ахборотларни сақлаш ва қайта ишлаш билан боғлиқ ақлий фаолиятнинг хусусияти;

3) хотира, тафаккур ва нутқнинг қатнашуви айрим ҳаракатларнинг тавсифи;

4) ишда, меҳнат фаолиятида асаб — психологик сўриқиш, тангликнинг мавжудлиги;

5) диққатни бошқариш зарурати;

6) ишда муваффақиятга элитувчи шахс сифатлари, фазилатлари;

7) меҳнат фаолияти тузилишини тавсифловчи интеграл психофизиологик кўрсаткичлар.

Бизнингча, юқоридаги мулоҳазалардан ташқари профессиограмма олдида қуйидаги талабларни қўйиш мақсадга мувофиқ.

1. Ишнинг қандай номланиши ва унинг нималардан тузилиши (ишнинг номи, мутахассислик, касб — ҳунар, лавозим, ишчи ўрни имконияти,

меҳнатнинг турдош хусусиятлари ва унинг муҳим тавсифларининг баёни).

2. Ишнинг мақсади, самарадорлиги хусусида маълумотлар.

3. Меҳнат қуроли сифатида нималар қўлланилиши.

4. Меҳнат предметининг таркиблари ва уларнинг ўзига хос жабҳалари.

5. Меҳнат фаолияти қайси усуллар ёрдами билан бажарилиши.

6. Нималарнинг негизида иш (меҳнат, фаолият; амалга оширилиши).

7. Меҳнат маҳсуллари баҳолаш мезонлари.

8. Ишнинг қандай ихтисослик талаб қилиши хусусиятлари.

9. Иш қандай воситалар ёрдами билан бажарилиш имконияти ва унинг мотивировкаси.

10. Ишни бажарилишининг шарти ва шароитлари.

11. Меҳнатни (фаолиятни) ташкил қилиш шакллари.

12. Меҳнатнинг кооперацияси (Ким?, Нима?, Ким билан ҳамкорликда?).

13. Меҳнатнинг жадаллиги (интенсивлиги) тўғрисида маълумотлар.

14. Меҳнат фаолиятида масъулиятнинг ва хавф — хатарнинг қайси дақиқалари (ҳолатлари) учраши.

15. Меҳнат унинг субъектига қандай фойда, наф келтириши (иш ҳақи, мукофат, маънавий озуқа, имтиёз, ижтимоий мойиллик, альтруизм хислати, мақтов, жамоатчилик баҳоси ва бошқалар).

16. Иш ёки фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларига кўра қандай талабларга ва чекланишларга эга эканлиги.

5.2. Касб танлашнинг умумий масалалари

Касб — ҳунар тўғрисида ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабабларидан бири — бу мактаб ўқувчиларида касб танлаш жараёнида турли хил мотивларнинг намоён бўлишидир. Мотивлар ўртасидаги

кураш уларнинг у ёки бу қарорга келишларига сабаб бўлади. Бизнингча, воқеликка онгли муносабатда бўлиш объектив ва қатъий қарорни келтириб чиқаради.

В.А.Крутецкий ўспиринларда учраши мумкин бўлган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтади: 1) бирор ўқув фанига нисбатан ўспирининг қизиқиши, 2) ватанга фойда келтириш истаги (ўзларининг индивидуал — психологик хусусиятини ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда), 3) шахсий қобилиятини рўкач қилиб кўрсатиш, 4) оилавий анъаналарга риоя қилиши (ворислик), 5) дўстлари ва ўртоқларидан ўрнак олганлиги, 6) иш жойининг ва ўқув юртининг уйга яқинлиги, 7) моддий таъминланганлик, 8) ўқув юрти кўринишининг чиройлилиги ёки унга жойлашишнинг осонлиги сингари мотивлардир.

Бундан ташқари, ёшларда бошқа турдаги мотивлар ҳам мавжуд бўлади. Улар қаторига шахснинг бирор касбга, фанга мойилиги, ўз олдига қўйган мақсади, унга интилиши, қунти, касб тўғрисидаги маълумоти, унинг сиҳат — саломатлиги, асаб тизимининг хусусияти ва темпераментининг хусусиятлари каби мотивларни санаб ўтиш мумкин. Бироқ мотивларнинг бошқа хиллари ҳам учрайди. Лекин ҳолатнинг ўзгаришига қараб улардан униси ёки буниси бош мақсадга айланиб туради.

Мазкур ҳолатни тадқиқ этган йирик психолог Е.А.Климов ўспиринлар касб танлаш кезида; биринчидан, бирор касбнинг «нуфузли эканлигига» баҳс боришдаги доғмаларга асосланиш, иккинчидан, касбга узоқ ва ноаниқ тасаввурга биноан баҳо бериш, учинчидан, бирор касб эгаси бўлмиш кишига нисбатан ижобий ёки салбий муносабатда бўлишни тегишли касбга кўчириш, тўртинчидан, касбнинг оддий кундалик томонини назар — писанд қилмасдан, унинг ташқи томонига, сиртига маҳлиё бўлиш, бешинчидан, ўртоқларининг таъсири остида «компания учун» касб танлаш каби хатоликларга дуч келиши мумкинлигини таъкидлаб ўтади.

Ўспиринлар касб танлаш тўғрисида яққол тасаввурига эга бўлмаганликлари боисдан кўпроқ хатога йўл қўядилар. Танланган ёки танланиши зарур бўлган касб ундан қандай шахс фазилатларининг талаб қилишини тушуниб етмайдилар. Улар ўз лаёқатларини оқилона баҳолашга қурби етмаганлиги учун у ёки бу касбни эгалланганда қандай тезликда ва аниқликда ҳаракат қилишлигини, сезиш ва идрок қилиш хусусиятларини, асаб тизимининг мувофиқлашиши мумкинлигини билмайдилар. Шунинг учун юқорида баён қилиб ўтилган хатоларга йўл қўядилар. Бироқ ҳозирги даврда бундай кўнгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик — психологик ва ижтимоий хусусиятли умумий томонларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

1. Касбларни ўрганиш методларини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ва лўнда қилиб ифодалаш.

2. Ўқитувчининг касб маорифи юзасидан ташвиқот ишлари олиб бориш, ўқитувчилар билан касбга доир индивидуал консультациялар — маслаҳатлар уюштириш, ўспирин ва унинг ота — онаси билан касбга йўналтириш методикасини биргаликда кўздан кечириш.

3. Ўспиринларни касбнинг асосий гуруҳлари, турлари билан яқиндан таништириш; муайян касб олдида қўйиладиган шахснинг физиологик, психологик фазилатлари ҳамда касб ўрганишнинг йўллари билан таништиришни ташкил қилиш.

4. Меҳнат таълими дарсларида ўқувчиларда дастлабки касбий тайёргарликни юзага келтириш ва унга нисбатан меҳр — муҳаббат уйғотиш.

5. Психодиагностик ва касб танлашга доир методларни амалиётга татбиқ қилишга мослаштирилган турларини ишлаб чиқиш.

6. Туман ва шаҳарларда замон талабига жавоб берадиган касб танлаш марказларини жиҳозлаш.

7. Касб танлашни ташвиқот қилиш юзасидан ўспиринларни оммавий ахборот воситасига жалб қилиш ва уларни психологик жиҳатдан тайёрлаш кабилар.

Ҳозирги даврда тадқиқотчилар ва амалиётчилар томонидан касб танлашнинг методлари ва методикалари ишлаб чиқилган. Касбларнинг хусусиятларига қараб таснифлаш ва уларни маълум тартибга солиб, тизимли равишда тавсифлашга эришилган. Айниқса, Е.А.Климовнинг яратган схемаси бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади. У қуйидаги касб турларини тавсия қилади.

1. Полизчи, чорвадор, аслларичи, зоотехник, агроном, ўрмон барпо этувчи — бионик мутахассислиги «инсон - табиат».

2. Слесар, токар, монтёр, конструктор, радиотехник, инженер — техника мутахассислиги «инсон - техника».

3. Официант, сотувчи, ҳамшира, ўқитувчи, тарбиячи, муҳандис ташкилотчи — социономик мутахассислиги «инсон - инсон».

4. Бўёқчи, нусха кўчирувчи, мусиқачи, бадий безовчи ёки пардозловчи, композитор, ёзувчи расом — артономик мутахассислиги «инсон — бадий образ».

Е.А.Климов инсоннинг табиат билан муносабатга киришишга мослашган касбларни бионик мутахассислиги, инсоннинг техника билан муносабатда бўлиши натижасида юзага келувчи касбларни техника мутахассислиги, инсоннинг инсон билан муомаласи орқали вужудга келган касб — ҳунарларни социономик мутахассислиги ва ниҳоят инсонни бадий образлар яратишга ундовчи касбларни артономик мутахассислиги деб атайди.

Оддийроқ тилда ифодалганда: а) инсонни табиатга хизмат қилдиришга мўлжалланган касблар; б) инсонни техникага хизмат қилдирувчи касблар; в) инсонни инсон хизматига мослаштирилган касблар; г) инсонни бадий образлар устида ишлашга ундовчи касблар сингари турларга ажратиш мумкин. Лекин

мазкур касблар таснифи мавжуд барча касбларни бирма — бир санаб утишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаганлиги сабабли, уларнинг купчилиги ўз ифодасини топмаган.

Касб танлашга йўлланма беришнинг ва уни ташвиқот қилишнинг усулларида бири — кўргазмали воситалар, фотостендлар, китоблар кўргазмаси, ёш расом ва табиатшунослар ижодий фаолиятининг маҳсулотини намойиш қилиш, наққошлар ижодий фаолиятининг маҳсулотини намойиш қилиш, наққошлар ва техника тўғараги ишларини кўргазмаларга қўйишдир. Бундан ташқари, музейларга экскурсиялар уюштириш орқали у ёки бу касбга нисбатан қизиқишни вужудга келтириш мумкин. Ўспиринларда ҳосил бўладиган праксик (лаззатланиш, роҳатланиш) ҳислар касбга меҳрини оширади ва унга нисбатан мустаҳкамлайди.

Психолог М.Г.Давлетшин касб танлашни уч босқичдан келиб чиққан ҳолда (касб маорифи, касбий маслаҳат, касбга йўналтириш) шахснинг касб — ҳунарга яроқлилиги (лаёқати)нинг ички томонларини очишга ҳаракат қилади: а) кадр танлаш даврида шахснинг умумий яроқлилиги (лаёқати); б) касб — ҳунар танлашда унинг қайси касб турига лойиқлиги; в) касбга ўргатишда шахс сифатларини шакллантириш имкониятининг мавжудлиги ҳақидаги саволларга жавоб олишга интилади. Муаллифнинг фикрича, ўспириннинг касбга яроқлилигини аниқлаганда уч муҳим нарсага эътибор қилиш мақсадга мувофиқдир: касбга муносабат, қобилият, кўникма ва малакалар. Оdamнинг касбга яроқлилигини аниқлашда унинг қизиқиши, иродаси, қобилияти, махсус билими, кўникмаларининг жипс алоқасини ифодалаган ҳолда олиб қараш оқилона йўлдир.

Юритилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, касб — ҳунар тўғрисида ахборот, касб ҳақида маслаҳат воситалари онгли касб танлаш учун етарли эмас. Шунинг учун ўспирин ўқувчиларнинг билиш

фаолиятини фаоллаштириш, уларни мустақил билим олишга ўргатиш касб танлашда ўз кучини муайян фаолиятда синаб кўришга имконият яратади. Лекин бу билан кифояланиш, қаноат ҳосил қилиш шарт эмас, балки бошқа йўл ва воситаларни қидириш, излаш даркор.

Меҳнат психологияси намоёндалари касб танлашнинг ўзгача усулларини тавсия қилмоқдалар. Жумладан, барча фанларни ўқитишда политехник хусусияти ва хоссасини чуқурлаштириш; табиий — математик соҳадаги фанларда атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланиш; ижтимоий туркумдаги фанларни ўқитишда ўлкашунослик материалларини қўллаган ҳолда фаолият уюштириш ўқувчиларнинг касбга нисбатан қизиқишини орттириш ва меҳнат қилишга уларни ахлоқан тайёрлаш; фан асосларини эгаллашда касб ҳақида ахборотлар бериб бориш; меҳнат соҳалари тўғрисида касб танловчига мустақил танишиш шароитини яратишдир.

Ўқувчиларни профессиограмма билан таништиришда бош мақсад қуйидаги таркибий қисмларни, жиҳатларни ўз ичига қамраб олади: а) асосий меҳнат қуроллари — касб танловчининг диққати, шижоати, фикр — хаёли — худди шу қуроолларга қаратилган ва йўналтирилган бўлиши керак; б) асосий меҳнат операциялари: меҳнат қуроли билан қандай фаолиятни амалга ошириш имконияти мавжудлигини аниқлаш ва қайси соҳаларда ишлатиш мумкин эканлигини билиш; ишлаб чиқариш жараёнидаги операцияларнинг ролини тўғри тасаввур қила олиш; операцияларнинг янги вариантларини қидириш ва кашф қилиш учун ҳаракат қилиш; в) асосий қурооллар ва воситалар: қўл аслаҳаларидан — слесар, хирург, скрипкачи, ғижжакчи, камон чалувчи каби касб эгалари фойдаланади; г) меҳнат шароитлари: касб танловчини ўраб турган табиий муҳит ва шароитлар, кишилар ва ҳоказо.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, ўспиринларнинг қизиқиши, майли, эҳтиёжи, иқтидори, қобилияти, кўникмаси ва малакасини ҳисобга олган ҳолда касб танлашга тўғри йўллантириш мамлакат тараққиёти учун пухта замин ҳозирлайди. Бу ҳақда «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури»да ибратли фикрлар билдирилган.

5.3. Ўқитувчилик касбининг умумий масалалари

Собиқ совет психологиясида ўқитувчи касбига оид қатор тадқиқот ишлари олиб борилган, уларни И.В.Страхов, Н.В.Кузьмина, А.И.Шчербаков, Ф.Н.Гоноболин, В.А.Крутецкий, М.Г.Давлетшин, Р.З.Гайнутдинов кабиларнинг ёндашувлари муҳим аҳамиятга эга. Педагоглардан В.А.Сластенин, С.Р.Ражабов, М.О.Очилов сингари олимлар бу соҳанинг ривожланишига ўзига хос ҳисса қўшганлар.

Бундан ташқари, собиқ совет психологиясида касб — ҳунарга оид маълумотномалар харитаси ишлаб чиқилган. Бу соҳада Г.Ф.Павлюкнинг ўқитувчилик ихтисослигига тааллуқли муносиблик ва номуносиблик маълумотномалар харитаси алоҳида аҳамият касб этади. Педагогик ихтисос — ихтисосликка муносибликнинг модификацияси харитаси қуйидагиларни акс эттиради:

1) жамият эҳтиёжларига мос тушувчи юксак даражадаги қарашлар, эътиқодлар, идеаллар шаклланганлиги (жамоавий) йўналганликни ифодаловчи шахснинг ижтимоий — сиёсий фаоллиги;

2) болаларга нисбатан меҳр — муҳаббат, уларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишларини тушуниш кўникмасининг мавжудлиги;

3) педагогик кузатувчанлик (перцептив қобилият);

4) ҳаёт ва фаолиятнинг у ёки бу жабҳаларида одамлар хатти — ҳаракатларининг хусусиятларини оқилона тушуниш ва изоҳлашга қобиллик;

5) ўзгарувчан шарт — шароитларда омилкорлик билан мўлжал олиш қобилияти;

6) ташкилотчилик ва бошқарувчанлик қобилиятларга эга;

7) умумий ва билишга оид қизиқишларнинг кўпқирралилиги;

8) мақсадга эришиш йўлида иродавий зўр беришга тайёрлик ва собитқадамлилиқ кабилар.

Ўқитувчилик касбига номуносиблиқ харитасида қуйидаги омиллар ўз аксини топади (модификация бизники – Э.Ғ):

1) қарашлар, эътиқод (маслак), идеаллар кўрсаткичининг пастлиги;

2) ўзгалар ҳисобига ўз шахсий эҳтиёжларини қондиришга тайёрлик, шахсиятпараст, ғаразғўй йўналишга эгалиқ, ўз қизиқишларини умумиятдан устун кўриш;

3) болалар (ўқитувчилар)га лоқайд, бефарқ муносабат;

4) ақлий тараққиёт (интеллектуал) даражасининг қуйилиги (пастлиги);

5) чидамлилик, топқирлик, ташаббускорлик, тиришқоқлик, собитқадамлилиқнинг мавжуд эмаслиги, иродасизлик;

6) айрим руҳий касаллиқлар аломатларининг мавжудлиги;

7) нутқ фаолиятида сезиларли нуқсонларга эгалиқ, эшитиш сезгиси ва қабул қилиш, пайқаш ҳиссининг етишмаслиги ва бошқалар.

Профессиограмманинг психологик жиҳатлари тўғрисида мулоҳазалар юритилганда мана бу томонларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

I. Ўқинишга муносабат ва интеллектуал сифатлар: **билимларнинг чуқурлиги**, турли ўқув фанларини ўзлаштиришнинг интеллектуал (ақлий) имкониятлари, салоҳиятлилиқ ва қизиқувчанлик, ижодий фаолиятга қобиллик, маънавий қизиқишларнинг кўлами, фикрни баён қила олиш уқуви, ўқиганлилиқ, маълумотлилиқ.

II. Ахлоқий — иродавий фазилятлар: серҳаракатлилиқ, тиришқоқлик, мустақиллик, ҳиссий

фаоллик, иродавий қатъия依илик, одоб依илик, эзгулик, болаларга меҳр — муҳаббат, дилкашлик, ростгўйлик, ҳақгўйлик, камтарлик, ҳушмуомал依илик, вазминлик (босиқлик).

III. Ишбилармонлик хислатлари: ташкилотчилик қобилияти, меҳнатсеварлик, сўзига содиқлик, ўзига танқидийлик, принципаллик, қийинчилиқни енгиш уқуви, ташаббускорлик, амалиётчанлик, дўстлар орасида нуфузга эғалик.

IV. Педагогика институтига кирувчилар учун тавсия мотивлари: мактабдаги фан тўғараклари машғулотларига турғун (барқарор) қизиқиш; махсус синфлар — (мактаблар) машғулоти билан таълим жараёнини мувофиқлаштириш; ҳавас ва ота — онага муносабат: жисмоний меҳнатга муносабат; ўқитувчилик касбига мойиллик ва барқарор қизиқиш: институтга кириш учун тавсия қилинган ихтисос ва факультет; абитуриентни ўзига тортувчи (жалб қилувчи) севимли ўқитувчи ва унинг шахс фазилатлари; севимли фан ва уни ўзлаштиришдаги ютуқлар; мактаб ва мактабдан ташқари ўқитувчининг ижтимоий ва касбий фаолияти: ижтимоий фаолиятда ташаббускорлик ва фаоллик даражаси; қайсидир масала бўйича ўқувчилар даврасида маъруза ва чиқишлар қилиш; кўшимча адабиётлардан фойдаланиш; касб ва ихтисослик танлашда мустақиллик ва ташқи омилларнинг унга таъсири; ҳукм ва ҳулоса чиқаришда мустақиллик: ўқитувчи меҳнатининг ҳажми бўйича тасаввур ҳосил қилиш.

Агар бўлмаса йўл бошлагувчи пир,
Солур бўйнулга шайтон доми тазвир.
Ажаб йўлдур тамоми меҳнату ранж,
Ва лекин ҳар қаричда бир ниҳон ганж.
Суфи Оллоёр.

VI БОБ. КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИК ВА ИЛК ЎСПИРИНЛИК

6.1. Ўқитишнинг фаол методлари касб танлашнинг асоси эканлиги

6.1.1. Дастурлаштирилган ўқитиш методи

Ўқитиш жараёнини бошқаришнинг имкониятларини кидириш дастурлаштирилган таълимнинг психологик асосларини ишлаб чиқиш билан боғлиқдир. Дастурлаштиришни тушуниш учун ўқув жараёнини унинг қатнашчилари, чунончи, таълим берадиган, билимларни етказадиган ўқитувчи ва ўқитиладиган, ахборотни ўзлаштирадиган талаба ёки ўқувчи томонидан схематик тарзда тасаввур қилиш лозим. Ўқитувчи билан ўқувчи ёки талаба ўқув жараёнининг икки субъектидир, яъни таълимнинг объектидир. Кибернетика атамаси билан ифодалаганда, тўғри ва тескари алоқаларнинг каналлари ҳаракат қилади, бунинг натижасида ўқитувчи билан ўқувчи ўзаро ахборот алмашадилар. Ўқитувчи мавзунини тушунтиради, исботлайди, далиллар келтиради, тажриба қилиб кўрсатади, ўқувчининг тушунишга, ўзлаштиришга интилади. Ушбу жараёнда «тўғри алоқа канали» орқали ахборот субъектидан (ўқитувчидан) объектга (ўқувчига) узатилади. Таълимнинг муваффақиятли амалга ошиши учун «тескари алоқа канали» ҳам ҳаракатланиши лозим. Ўқитувчи ўқувчининг қандай билим олаётганлиги тўғрисида маълумотга эга бўлмай туриб, у фаолиятини давом эттира олмайди. Таълим жараёни «тескари алоқа канали»нинг ишлашини тақазо этади, чунончи, ўқувчи

ўзлаштирган билимдан жавоб қайтаради, материални такрорлайди, ўқитувчи уни тинглайди ва унга баҳо қўяди. «Тескари алоқа канали» асосида ўқитувчи ўқувчининг билим олиши юзасидан у ёки бу даражада хулоса чиқаради ва тузатишлар киритади, кейинги босқични режалаштиради.

Дастурлаштирилган таълимда анъанавий таълимда учрайдиган салбий томонлари барҳам топади. Дастурлаштирилган таълим ўқув жараёнини узлуксиз равишда назорат қилиш ва бошқаришни таъминлайди.

Дастурлаштирилган таълим ўқитишни шундай ташкил қилишни талаб қиладики, бунда билим олаётган ўқувчи олдинги материални ўзлаштирмасдан туриб, навбатдаги қадамни қўя олмайди. Материал қатъий мантиқий изчилликда жойлаштирилган майда «порция» ёки «доза»лардан ташкил топган бўлади. Ўқув материалининг бундай тузилиши «дастур-программа» дейлиб, «проция»лар ўқувчининг кўриш анализаторига (чет тилини ўзлаштиришда магнитофон тасмасига ёзиб олиш) мўлжалланиши мумкин.

Худди шу тариқа «тескари алоқа канали» узлуксиз равишда ишлаб туради. Таълимнинг навбатдаги ва кейингисига ўтишга имкон берилади. Бу операцияларни таълимий машина бажариши мумкин ёки дастурлаштирилган дарсликда жойлаштирилганлиги билан белгиланади.

Дастурлаштирилган таълим билиш фаолиятининг ҳар бир қадамини қатъий назорат қилишни таъминлайди. Тескари алоқа канали узлуксиз ҳаракат қилади ва ўзлаштиришнинг индивидуал хусусиятларига мувофиқ ўқув жараёнини тартибга солиб туриш имконини яратади. Мазкур таълим методида ўқитувчи ўқув жараёнининг боришига фаолроқ таъсир кўрсатади, ўқитишга индивидуал ёндашишни амалга оширади ва тарбия жараёни билан кўпроқ шуғулланиш имкониятига эга бўлади.

6.1.2. Муаммоли ўқитиш методи

Муаммоли таълим методи фаол ўқитиш методларидан бири бўлиб, ўзининг юксак кўрсаткичи билан бошқаларидан ажралиб туради. Муаммоли вазият ўз ичига қуйидаги муҳим томонларни қамраб олиши мумкин, гоҳо уларни босқичлар деб юритиш қабул қилинган. Биринчидан, муаммо қўйилишини инсон тушуниб етиши, яъни топшириқ ифодаланишини англаши, иккинчидан, муаммони ҳал этишга ёрдам берувчи восита, усул, йўл, ақлий ҳаракатларни шахснинг ўзи излаб топиши ва уларни маълум тизимга солиш, учинчидан, инсон муаммони ҳал этиш учун сараланган усулларни аввалги усуллардан ажратиш, яъни уларнинг салбий томонларини олиб ташлаш, тўртинчидан, ўқувчи муаммо ечимининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши учун танқидий нуқтаи назардан текшириб чиқиши кабилар.

Муаммоли, вазият мана бундай шартларга риоя қилинган тақдирдагина ижобий натижалар беради. Биринчидан, муаммоли вазиятни одамларнинг ёш хусусияти, ахборотларни эгаллаш ва ўзлаштириш даражаси, индивидуал хусусиятлари ва қобилиятини ҳисобга олган тақдирдагина вужудга келтириш мумкин. Муаммоли вазият уларнинг кучига, иқтидорига мос қилиб яратилиши лозим, аммо ўта содда ёки ўта мураккаб бўлмаслиги жоиз. Иккинчидан, танланган муаммо қандайдир ташқи турткига, яъни муайян йўланмага, кўрсатмага таянмаслиги шарт. Учинчидан, муаммони ҳал қилиш йўлини, усулини вазиятни тушунган ҳолда кишиларнинг ўзлари мустақил топа билишлари ва қўллашлари керак. Тўртинчидан, қўйилган муаммони қандай тартибда ҳал қилиш зарурлиги яъни воқеликнинг айрим хусусиятларини ёритиш муаммо тарзида бўлиши мақбул. Бешинчидан, муаммони «ижодий» ҳал имконияти яратилган бўлиши шарт, бунда берилган матндан ташқари, айрим ижодий тўлдиришлар, қўшимчалар билан уни бойитиш,

ечимини қидириш вазифасини қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Муаммоли ўқитиш жараёни ўқувчилар ёки талабалар олдида муаммоли вазият яратиш, ўқувчи билан ўқитувчи ҳамкорлиги, ўқитувчининг умумий раҳбарлигида, талабаларнинг мустақил фаолиятини амалга ошириш натижасида мазкур вазиятни аниқлаш, тан олиш, ечимини қидириш ва ҳал қилиш учун воситалар танлашда ўз ифодасини топади.

Муаммоли вазият субъект билан объектнинг ўзаро таъсир этишини ифодалаб, субъектга масала (топшириқ)ни ҳал қилишни, то шу давргача унга номаълум бўлган билимларни ва ақлий фаолият усуллари аниқлашни талаб қиладиган психик ҳолат сифатида гадаланади. Муаммоли вазиятнинг тузилиши инсоннинг интеллектуал фаолиятини муайян мақсадга йўналтирувчи билиш эҳтиёжидан, оқибат натижасида эгаллаш зарур бўлган номаълум билимлар, ақлий ҳаракат воситалари ва усулларида ҳамда имконият тарздаги психик қўзғатувчилардан иборатдир.

Муаммоли вазиятда янгиликни англаб етмаслик, уни ечиш зарур бўлган фаолиятни амалга оширишни уйдасидан чиқмаслик, мазкур ҳолатда ечилиши шарт ҳисобланган фаолиятга ва шарт — шароитларга тааллуқли номаълумлик, қўйилган масалани фикр юритиш операциялари ёрдами билан эгаллаш жараёнлари иштирок этади. Муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва уни ҳал қилиш учун унда изланадиган номаълумлик, янгилик, ноаниқлик, изланувчида эса қидириб топиш имконияти, шунингдек, янги билимларни ўзлаштиришга нисбатан эҳтиёж мавжуд бўлиши зарур.

6.1.3. Ҳамкорликда ўқитиш методи

Ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолиятни психологик жиҳатдан ўрганишни В.Я.Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга ошириб келмоқда. Унинг

асосий мақсади янги психик фазилатларнинг шаклланишида ўқитувчи билан талаба (ўқувчи) ҳамкорлигининг ролини ифодалашдан иборатдир. Мазкур назария асосида ўқув вазиятини талаба шахсининг ривожланишидаги «янги камолот зонаси»нигина эмас, балки «перцептив ривожланиш зонаси»ни яратадиган йўсинда лойиҳалаш мумкин.

В.Я.Ляудис ўқув вазияти таркибидаги тўртта ўзгарувчи ҳолатни кўрсатади: 1) ташкилий ўқув жараёнининг мазмуни; 2) таълим мазмуни ва ўқув фаолияти усулларини ўзлаштириш; 3) талаба билан ўқитувчининг ўзаро таъсири ва ҳамкорлик тизими; 4) таълимдаги ўзгарувчан омилларнинг ўзаро алоқасини такомиллаштириш.

Ўзаро ҳамкорликнинг муҳим омили ва талабаларнинг ўзаро муносабати хусусиятини белгиловчи асос ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигининг шакллари дир. Муаллиф ҳамкорликнинг саккизта шакли мавжудлигини таъкидлаб ўтади: 1) фаолиятга кириш; 2) мустақил ҳаракатлар (ўқитувчи билан талаба ҳамкорликда бажарадилар); 3) ўқитувчи ҳаракатларни бошлаб беради ва унга талабани жалб этади; 4) тақлидий ҳаракатлар (ўқитувчидан ибрат олган талаба ана шу намуна асосида ҳаракат қилади); 5) мадад ҳаракатлари (ўқитувчи талабага оралиқ мақсадни ва унга эришиш усулларини танлашга ёрдам беради ҳамда охириги натижани назорат қилади); 6) ўзини — ўзи бошқариш ҳаракатлари (ўқитувчи умумий мақсадни кўрсатишда ва охириги натижани баҳолашда иштирок этади); 7) ўзини — ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар; 8) ўзини уюштирувчи ҳаракатлар.

Ҳамкорлик фаолияти учта ўзаро боғлиқ фазадан иборат эканлиги В.Я.Ляудис томонидан кўрсатиб ўтилади, жумладан, биринчи фаза «фаолиятни эгаллаш» деб номланиб, у ўз ичига ушбу ҳамкорлик шакллари ни қамраб олгандир: 1) ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги биргаликда амалга ошадиган ҳаракатларни туркумларга ажратувчи тизим; 2) талабаларнинг

ўқитувчи фаолиятига тақлид қилишга асосланган ҳаракатлари йиғиндиси; 3) талабалар томонидан қўллаб - қувватланадиган ҳаракатлар мажмуаси; ҳамкорлик фаолиятининг иккинчи фазаси — талабаларни ўқитувчи фаолиятига мувофиқлаштирилган ҳамкорлик ҳаракатлари мажмуаси; 4) талабанинг ўзини — ўзи бошқарувчи ҳаракатлари тизими; 5) талабаларнинг ўзини — ўзи қўзғатувчи хатти — ҳаракатлари ва бошқалар. Ҳамкорлик фаолиятининг учинчи, фазаси — ҳамкорлик фаолиятидан янги бир тараққиёт босқичига кўтарилишда, такомиллашишда, шунингдек, ўқитувчи билан талаба ҳамкорлиги шериклик, тенг ҳуқуқлилик даражасига ўсиб ўтишда ўз ифодасини топади.

Ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш ва уни қайта қуриш жараёни бир қатор қонуният тарзидаги ҳолатлар, алоқалар шаклида намоён бўлиши мумкин. Ўқув фаолиятининг операционал предметли жабҳасини идора қилиш қўйидагича амалга ошади: а) операционал ижроий ҳаракатлар, б) ориентир қидирув ҳаракатлари; в) билишга оид ориентир ҳаракатлар маълум давргача талабаларни ҳамкорлик фаолиятининг маъновий, ташкилий жараёнларига тааллуқли ҳамкорликнинг таркибий қисмларини бошқариш функциясини бажариб туради. Биринчидан, ҳаракатнинг ижтимоий — ташкилий, мотивацион — маъновий, предметли ташкилий қисмлари фаол иштирок қилади ҳамда ҳамкорлик фаолиятини маҳсулдор бўлишга таъсир ўтказди. Иккинчидан, ўқитувчининг талабаларга тавсия қилинган, мўлжалланган ҳамкорлик ўқув фаолияти шаклларида ўқитувчининг раҳбарлигида ўзини — ўзи бошқаришга ўсиб ўтиш жараёни юзага келади.

Олий мактаб таълими самарадорлигини оширишда, ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйишда талабаларнинг ақлий имкониятлари, заҳиралари, умумий савияси, билимларни ўзлаштириш даражаси, ўқишга муносабати, ўзини — ўзи бошқариш даражасини тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки талабаларда учрайдиган ижтимоий психологик, билишга оид касбий

қийинчиликларнинг олдини олиш учун таъкидлаб ўтилган мезонларни аниқлаш кўзланган мақсадни амалга ошириш сари етаклайди.

6.1.4. Таълимни бошқариш методи

Таълимни омилкорлик билан бошқариш мақсадида собиқ иттифоқ психологлари П.Я.Гальперин, Н.Ф.Тализина «Ўқув фаолиятини босқичли шакллантириш» назариясини ишлаб чиқдилар. Улар ақлий хатти — ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий фаолият хатти — ҳаракатларининг биринчи босқичи расм, схема, диаграмма ва шартли белгилар тарзида ўз ифодасини топади. Ақлий хатти — ҳаракатларнинг иккинчи босқичи кўргазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб фикр юритишидан иборатдир. Учинчи босқич эса субъект онгида тасаввур. тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Ана шу босқичларни талабаларга тушунтириш орқали уларни ўзини — ўзи бошқаришга ўргатиш мумкин.

Биз (Э.Ф.) «Ўқув фаолиятини бошқаришнинг умумлашган усуллари эгаллаш» назариясини ишлаб чиқдик (ғоя Е.А.Кабанова - Меллерники), фикримизча, ўқув фаолиятини бошқариш қуйидаги таркиблардан иборатдир: 1) ўқув фаолиятини режалаштириш; 2) ўзини — ўзи назорат қилиш; 3) кенг кўламдаги билимлар ва таълимий усулларни системалаштириш; 4) ўз фаолиятини ўзи бошқариш усуллари эгаллаш ва янғисини топиш; 5) шахсий қизиқишини идора қилувчи усулларни эгаллаш; 6) ўз диққатини ўзи бошқариш усуллари ўзлаштириш кабилар. Бизнинг талқинимизча, ўқув фаолиятини бошқариш деганда, мақсадга йўналтирилган, режалаштириладиган, назорат қилинадиган, системалаштириладиган, ташкил

қилинадиган, мустақил билим олишга қодир бўлган фаолият тушунилади.

Бизнигча, таълим фаолияти ўз ичига қуйидагиларни қамраб олиш зарурлигини таъкидлаб ўтиш лозим: а) маълум бир идеал ва амалий фаолият турини муваффақиятли ташкил қилиш учун теварак — атроф тўғрисидаги муҳим хусусиятлар ва қонуниятларни ўзлаштириш; б) мавжуд маълумотлар ва ахборотларни ўзлаштириб олишга ёрдам берадиган усул ва операцияларни эгаллаш; в) кўзланган мақсад ва муаммо шартига мос равишда омилкор услуб, оқилона йўл — йўриқ ва операциялар танлаш ҳамда назорат қилиш учун назарда тутилган инфор­мацион материаллардан фойдаланиш усуллари билан талабаларни қуроллантириш ва ҳоказо.

Бизнинг нуқтаи назаримизча, ўқув фаолиятини режалаштириш усуллари­га иш вақтини, топшириқ ҳажмини, мураккаблигини, ўзига жалб этиш даражасини ва қизиқарлилигини ҳисобга олган ҳолда оқилона тақсимлаш, ақлий меҳнатни кун тартибига биноан омилкорлик билан ташкил қилиш киради. Ўзини — ўзи назорат қилиш талабаларда кўникма ва малакаларнинг шаклланишида, унинг ўз ўқув фаолиятидаги хатоларни англаб олишда, бу хатоларни оқилона йўл билан тузатишда жуда қўл келади. Талабаларни диққатини бошқаришга ўргатишда кўз югуртириш, кўргазмали материални чуқур таҳлил қилиш, мантиқий хатони матндан топиш, мантиқий урғуга эътибор бериш, матндаги хатоларни аниқлаш усуллари­дан фойдаланилади. Талабалар ёқтирадиган, уларни қизиқтирадиган ўқув материалларнигина эмас, балки мураккаб, ҳатто зерикарли бўлган илмий — назарий билимларни эгаллаш учун ҳам бутун зеҳнини қаратиш кераклиги ойдинлашади. Токи талабаларда қийинчиликларни енга олиш ўқуви, ўзини — ўзи қўлга олиш фази­лати, ўзига ўзи буйруқ бериш ва ўзини — ўзи уюштириш каби шахсий сифатлари таркиб топсин.

Ўқитишнинг мазкур шакли ўқув фаолиятининг мотивацион, ориентирлаш, операционал, назорат қилиш, баҳолаш, текшириш, таҳлил этиш таркибий қисмларини бир даврнинг ўзида ўрганишни бошқаришнинг психологик механизмлари доирасини янада кенгайтиради, мураккаб ички ҳолатлар тўғрисида янги қонуниятлар ечилишини таъминлайди. Талабаларда ўқув фаолиятини бошқаришнинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги, пухталиги бўлғуси мутахассисларнинг иродавий зўр бериши, маънавий эҳтиёжи, шахсий мослиги, дунёқараши, позицияси, англашилган ўқув мотивларига, уларнинг ақлий ва ахлоқий камолот даражасига бевосита алоқадордир. Бошқаришнинг самарадорлиги бўлғуси ўқитувчининг мақсадига, кун тартибига, иш режасига, санитария — гигиена қоидаларига риоя қилишига боғлиқ.

Жаҳон психологлари юқоридаги ўқитиш шаклларида ташқари яна бир нечтасини илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилганлар:

- 1) ўқитиш мазмунини мураккаблаштириш (Л.В.Занков);
- 2) назарий умумлаштириш ва рефлексия (Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов);
- 3) таълимни алгоритмлаштириш (жамоа);
- 4) суггестезия ёки ҳиссий таъсир ўтказиш (Г.Лозанов) ва ҳоказо.

6.2. Илк ўспиринлик психологияси

Ўспирин йигит ва қизлар у ёки бу ҳолатни таҳлил қилган кезида унинг моҳиятига, асосий жиҳатига, муҳим хусусиятларига, бирламчи белгиларига синчковлик билан муносабатда бўладилар. Мустақил билим олиш кезида танишган ва таълим жараёнида ўқитувчи томонидан баён қилинган хабарлар, ахборотлар ҳамда маълумотларга ишонч ҳосил қилиш учун, шунингдек қаноатланиш мақсадида фаол ҳаракат қилишга мойил бўладилар. Бироқ ўспиринлар ўсмирлар каби обрў,

нуфуз кетидан кўр — кўрона эргашмайдилар, агар касб этса, фақат шундагина муайян изланишга киришадилар. Ҳар бир дарсда танишишга тўғри келадиган материалларнинг асл моҳиятига, инсон фаолияти учун зарур эканлигига, мавжуд хабарларнинг объектив воқеликдан иборатлигига ишонч ҳосил қилш учун ижодий изланадилар.

Баъзан таълим жараёнида ўспирин ўқувчи томонидан ўрганилаётган материалларга нисбатан эътироз ёки шубҳа туғилса, айрим ўқитувчилар уни ноҳақ равишда қоралайдилар, шахсиятига тегишгача бориб етадилар, ҳатто «ишонмовчи»ликда айблайдилар. Аслида илмий нуқтаи назардан бу ҳолатни ўрганиб, ўқувчида ақл — заковатни оқилона йўллар билан ўстириш учун фавқулотдаги ҳолатдан унинг характер хусусиятини қоралмасдан, балки рағбатлантириш, тўғри баҳолаш керак. Ўспирин даврининг ушбу хислатининг ўсиши натижасида ўқувчи ўғил ва қизларда нарса ва ҳодисаларни асослаш, далиллаш, чин моҳиятига бошқаларни ишонтириш каби ақлий камолотга ёрдам берувчи, билимларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштиришга етакловчи ақлий фаолиятининг таркибий қисмларини янада такомиллаштиради.

Ўспиринлик ёш даврига келиб, юқори синф ўқувчилари ақлий фаолиятдан унумли фойдаланиш техникаси ва методикаси билан етарли даражада қуролланган бўладилар. Кези келганда улар ўз ўқув фаолиятини ўзи бошқаришнинг ҳам уддасидан чиқа оладилар. Ушбу юксалиш мавжудлигига қарамасдан, ўспирин йигит ва қизларда мазкур соҳада маълум даражада хато ва камчиликлар учраб туради. Уларда бир томондан нарса ва ҳодисаларнинг исботланмаслик хусусияти кўзга ташланса, иккинчи томондан эса, ақл — заковатнинг тезлаштирувчи, фаоллаштирувчи ҳар хил характер ва хоссага эга бўлган ўқув фаолияти усуллари ўзлаштира олмаганлик намоён бўлади. Маълумки, ўқиш ва ўқитиш жараёнида фикр юритиш

операциясини жадаллаштирувчи омилкор усуллардан оқилона фойдаланиш юқори самарага эриштиради.

Тафаккур қилиш фаолиятида мустақил ҳаракат қилишнинг йўқлиги ва ночор ҳолатда эканлиги юқори синф ўқувчиларининг энг муҳим камчиликларидан бири ҳисобланади. Агарда уларга маълум даврга тааллуқли бадиий адабиёт ривожига обзор характеристика бериш талаб қилинганда, мазкур асарлар юзасидан мустақил ҳукм чиқариш топширилганда, аниқ қарорга келиш талаб қилинганда қандай ҳаракат қиладилар?

Олиб борган кузатишларнинг кўрсатишича, биринчидан, ўқувчи асар парчасининг бир неча бор ўқиб чиқиши, лекин ҳеч қандай хулоса чиқармаслиги мумкин. Иккинчидан, ўқитувчи маърузасининг изчил ва системали эсга тушириб, уларни механик равишда, маъносига тушунмасдан сўзлаб бериши мумкин. Учунчидан, ўзи шахсан ўзга кишилардан ўқиб олганлари, тинглаганлари билан ўқитувчи маърузасини ўзаро аралаштириб, қориштириб қўйилган муаммога жавоб беришга интилади. Тўртинчидан, ўз шахсий фикрини баён қилишга қийналса, ўз сўзи билан тушинтира олмаса, у ҳолда берилган асарлардан кўчирмалар келтиришга ҳаракат қилади ва ҳоказо.

Ўспирин йигит ва қизлар гоҳо фикр юритишга эриниб, дарслик ва қўлланмаларда баён қилинган материалларни ҳеч ўзгаришсиз (уларни тушуниб олмасдан) «тайёр ҳолда» эгаллашга (ўқиб олишга) интилиб, ҳатто дарсликларда ва бошқа бирламчи манбаларда ҳам жавоби кам учрайдиган муаммолар юзасидан ижодий изланишларга ҳаракат қилмайдилар. Лекин ўқувчилар таълим мазмуни, шакли ва ўқув фаолиятининг характери, мақоми уларнинг олдига юксак ақл – заковатли бўлишни талаб қилаётганлигини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Ўспиринларнинг характерли хусусиятларидан яна бири, бу уларнинг ўзлаштираётган ўқув материалларини мустақил равишда мавҳумлаштириш (абстракциялаш) ва умумлаштириш имкониятига қодир эканлигидир. Ана

шу тариқа фикр юритиш орқали ўқувчиларда назарий тафаккур вужудга келади. Билим ва савиянинг кенгайиши — ўқишга қизиқишни ривожлантиради, у аста — секин ўқув фанларига қизиқишга ўсиб ўтади.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларда назарий тафаккурнинг шаклланишида дарсдан ва синфдан ташқари мустақил машғулотлар, мутолаа қилиш муҳим аҳамият касб этади, жумладан ҳар хил тўғарақларда қатнашиш ўқувчи билимини чуқурлаштириб, билим доирасини кенгайтиради. Агарда тўғарақлар шахсий ташаббус асосида ҳукм сурса, йигит ва қизлар уларга қатнашсалар, ижодий изланиш заминига қурилса, у ҳолда кўзланган натижага эришилади. Гуманитар ва табиий фанлар бўйича тузиладиган тўғарақлар, олимпиадалар, конкурслар, мактаб амалиётида яхши самара бермоқда. Тўғарақларнинг таъсири остида ўқувчиларда мустақил фикр юритиш, ақлнинг танқидийлиги, нутқ маданияти ва техникаси, нотиклик саънати ўсади.

Ўспирин йигит ва қизлар тафаккурининг мустақиллик даражасини вужудга келишида ўқитувчи шахсининг роли жуда катта. Биринчидан, ўқитувчи ўспиринларда ўрганилаётган қонуният ва хоссалар тўғрилиги ҳақида ишонч туйғусини ҳосил қилади, ўтилаётган мавзулар мазмуни бўйича қаноатланиш ҳиссини вужудга келтиради, воқеликни исбот қилишга, билдирилган мулоҳазаларни далиллашга ўргатиб боради. Шунинг билан бирга, санаб ўтилган жараёнларни амалга ошириш учун, қўйилган муаммони ҳал этиш учун қулай усул ва методлардан фойдаланиш йўл — йўриқлари билан қуроллантириб боради. Иккинчидан, ўқитувчи ўқувчиларни танишаётган нарса ва ҳодисалар бўйича оригинал, янгича фикр юритишга, ҳар бир ҳолатга ижодий ёндашишга ўргатади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун у уларни мантиқий фикр юритиш усуллари билан таништиради ва фойдаланиш йўллариини тушунтиради. Учинчидан, ўқитувчи ўспиринлар томонидан қўлланавериb, эскирган, архаик-эскирган

терминга айланган сўз ва иборалардан камроқ фойдаланишга, шаблондан-бир хилликдан ҳамиша қочишга ўргатади, уларни ижодий изланишлари сари етаклайди. Тўртинчидан, ўқитувчи ўспиринлар олдига билимларни амалиётда татбиқ қилиш вазифасини муаммо тариқасида қўяди. Бешинчидан, ўқитувчи ўспирин ўқувчи йигит ва қизларнинг индивидуал (шахсий) хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мавжуд ақлий имкониятларини ўқишга, ижодга сафарбар қилишга интилади. Олтинчидан, ўқитувчи юқори синф ўқувчилари диққатига муаммоли вазиятни, жумбоқни ва топшириқни ҳавола қилади ва қўйилган масалаларни ечиш ва ҳал қилиш босқичлари билан атрофлича таништиради, шунингдек ҳар қандай қийинчиликларни енгиб ўтишга уларни даъват этади. Еттинчидан, ўқитувчи ўқувчиларнинг ҳис — туйғуси ва иродавий хусусиятларини янада мустаҳкамлаш учун яққол йўл — йўриқ кўрсатади, махсус психологик кўрсатмалар (установка) беради, қийинчиликларни енгиш ва уларнинг олдини олиш воситалари билан ўртоқлашади.

Тафаккур ва ақл — заковат бошқа психик (руҳий) жараёнлардан ажралган ҳолда тараққий этиши мумкин эмас. Ана шу сабабдан тафаккурнинг ривожланиши билан бир даврда ўспиринларнинг ахлоқий сифатларида ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлади, жумладан, нутқ маданияти ўсади. Бу эса ўз навбатида, ўқувчида шахсий фикрини аниқ ва тўғри ифодалаш малакасини таркиб топтиради, нутқ фаолияти тузилишини мустаҳкамлайди, мураккаблаштиради ва луғат бойлигини орттиради.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш малакасини эгаллаб олганлиги, мустақил ақлий меҳнат техникаси ва методлари билан қуролланганлиги, мустақил билим олиш учун кенг имконият очади. Бироқ тафаккурнинг мустақиллиги суист ривожланганлиги учун ўқувчилар таълим жараёнида ҳар хил мазмундаги, шаклдаги қийинчиликларга дуч келадилар. Бунинг яна бир муҳим сабаби ўқув топшириқларини талабалар олдига нотўғри қўйилиши,

шунингдек изчил мулоҳаза юритишга ўргатилмаганлигидир. Масаланинг ўқувчи олдида методик жиҳатдан нотўғри қўйилиши оқибатида ўспирин «тайёр мулоҳазалар қули» бўлиб қолаверади. Шу боисдан ўқитувчи юқоридаги мулоҳазали муаммоларни ўқитишда эътиборга олиш мутлақо мақсадга моликдир. Ўспирин ақл — заковатининг характерли жиҳатларидан бири шуки, вужудга келаётган вазиятни тўғри аниқлашга, уни асослашга, исботлашга бутун диққат — эътиборини қаратишга майли кучли бўлади. Таълим жараёнида ўрганилаётган нарсa ва ҳодисаларнинг чин эканлигига, ҳақиқий моҳиятига тўла ишонч ҳосил қилишга интилиш бу ёшдаги ўқувчиларнинг муҳим фазилати ҳисобланади.

Фикр юритишнинг танқидийлиги — ўспирин йигит ва қизлар руҳиятининг муҳим хусусиятидан бири бўлиб ҳисобланади. Атроф — муҳитга, нарсa ва предметларга, инсон хатти — ҳаракатига, ўз — ўзига танқидий муносабата бўлиш, фикр юритиш жараёнида, ақлий меҳнат қилиш кезида алоҳида аҳамият касб этиб, мустақил фикр билдириш, шахсий нуқтаи назарига эга бўлиш, ўз позициясини ишлаб чиқиш, хатти — ҳаракат дастурини вужудга келтириш сари етаклайди. Ақлнинг танқидийлиги мавжуд бўлса ҳам қатъий мулоҳаза билдириш тажрибасининг камлиги, умуминсоний маданият ҳиссининг заифлиги, тезкорлик билан ақл — заковатдан фойдалана олмаслик у ёки бу нарсани юзаки баҳолашга олиб келади, асл қиймати рўй — рост очиб берилмай қолади.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчи адабиёт фанига ўсмирга қараганда бошқачароқ мақсадда ёндашади. Ушбу мақсад кўп тармоқли бўлиб, турли характердаги муаммо, жумбоқ ва бошқа вазифаларни ҳал этишни назарда тутади. Ўспирин ўзини ҳаяжонга солаётган саволларга китоб саҳифасидан жавоб топишга ҳаракат қилади, ўз дунёқараши ва шахсий позициясини қийёслашга, персонажлар ичидан ўзига идеал излашга ва ана шуларни амалга ошириш орқали қониқиш ҳиссини

намойиш қилишга интилади. Ундаги ақл — заковат характеристикаси ўспирин руҳий дунёсининг кўп жиҳатлари етуклиги билан оилавий турмуш оstonасига кириб келаётганлигидан далолат беради.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, ўқувчига ўқитувчининг тайёр билим бериши, ақлни пешлаш машқларини ўтказмаслиги уни зериктириб қўяди, натижада ўқишга, ижтимоий турмушга нисбатан қизиқиши совуйди. Бундай кўнгилсиз ҳолни вужудга келмаслиги учун ўқитувчи ўқувчини мустақил фикр юритишга йўллаши айни муддаодир.

Ўспирин учун маънавий озуқа бера олмайдиган дарслар фанга нисбатан қизиқишини камайтиради, шунинг учун у маънавий бойлик орттириш йўлини қидиради, вужудга келган маънавий талабни қондиришни истайди. Туғулиб келаётган маънавий эҳтиёжни қондириш учун талаба мустақил билим олиш йўли ва усуллари қидиради. Ижодий изланишлар, янги усул, янгича ўқиш услуби ақл — заковатни ўсишига энг муҳим туртки вазифасини бажаради.

Катта мактаб ёшидаги ўқувчилар хусусиятларидан яна бири бу дарсликда баён қилинган фикр ва мулоҳазалардан фойдаланиб, бадий асарни мустақил тушуниш сари интилишидир. Аммо бундай интилиш, изланиш ҳамма вақт ҳам бадий дид малакаси билан мустаҳкам алоқада бўлавермайди. Бунинг асосий сабаби — ўспиринда эстетик дид, бадий ҳис — туйғуси савиясининг етарли даражада ривожланмаганлигидир.

Агарда адабиёт фани ўқитувчиси ёрдамида ўқувчига меҳнатнинг янгилик яратувчи, бунёдкорлик ҳикмати мавжудлиги, ижтимоий турмушнинг ўзгарувчи фаолият эканлигини яққол тушунтириш имкониятига эга бўлса, шунингдек ҳаёт ва турмуш шарт — шароитлари, уларнинг оддий кўз билан илғаб бўлмайдиган жиҳатлари мавжуд эканлигини намойиш қилса олса, нозик эзгу ният, истак ва тилак, нафис ҳис — туйғу кабиларга муайян, аниқ йўли билан етиш сеҳри

билан қуроллантирса, у ҳолда ўқувчининг мазкур фанга нисбатан муносабати ижобий томонга ўзгаради.

Ўспирин йигит ва қиз ҳар хил бадиий асарни ўқиш, танишиш ва унинг моҳиятига тушуниш орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилишга борган сари уқуви ортиб боради. Унда мустақил нуқтаи назар, муносабат, шахсий позиция шаклланади. Ўз — ўзидан маълумки, ушбу фазилат ўспириннинг шахсий фикрлаш, мустақил ўйлаши ва қатъий қарорга келишининг натижаси бўлиб, ўзгаларнинг ташқаридан берган маслаҳатининг маҳсули эмасдир. Балким бу нарсa ўспиринда фикр юритиш фаолиятини ривожланиб бораётганлигидан далолатдир.

Ўспиринлар томонидан бадиий асарни баҳолаш, унга нисбатан шахсий фикрини билдириш, акс эттирилган воқелик билан бевосита мунозарага киришиш каби хислатларнинг мавжудлиги тафаккур танқидийлигининг айнан ўзгинасидир. Ноўрин танқидийликка келсак, у эса ўқувчи бадиий диди, нутқ маданияти, теварак — атрофга нисбатан ҳис — туйғуси ва турмуш тажрибасининг камчилигидир.

Айрим юқори синф ўқувчиларида асардаги аллогориялар, эпитет ва метафорларни нотўғри тасаввур этиш ҳоллари учраб туради. Улар шоир ёки адиб фаолиятини таҳлил қилиб, ҳаётда асардаги воқеликнинг асло содир бўлмаслигида айблайдилар, бу нарсa жўрттага тўқиб чиқарилган деб даъво қиладилар, ҳатто то қаттиқ «қоралашгача» бериб етадилар. Лекин бу бадиий асар компонентлари (таркибий қисми) қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини бўрттириброк кўрсатиш воситаси эканлигини ҳали тўла англаб етмайдилар. Шу сабабдан «фалон нарсa бундай бўлмайди, унга ақл бовар қилмайди» деб ишончсизлик кайфиятини изҳор этадилар.

Кузатишларимизнинг кўрсатишича, ўспиринлар бир даврнинг ўзида ҳам шоир, ҳам адиб билан мунозарага киришадилар. Чунончи, асардаги ўхшатиш ва таққослаш, типиклаштириш каби бадиий бўёқлар

негадир уларнинг ҳиссиётига, ички мураккаб кечинмаларига мутлақо мос тушмас эмиш. Асарда акс эттирилган ўта нафис дид, кучли ҳиссий пафос билан оламига олиб кириш, фикран мулоҳаза юритиш уларда таажжуб ҳиссини вужудга келтиради. Шунинг учун катта ёшдаги ўқувчиларда адиб ёки шоир билан «келишмовчилик» говини вужудга келтиради. Уларнинг тасаввурида акс эттирилган воқеалар жуда нурсиз ёритилгандай туюлади. Улар «ўз позициялари»нинг барбод бўлишига қарши «ички кураш» олиб борадилар, маълум давргача ўз фикрларидан воз кеча олмайдилар. Мазкур ҳолатда ўқитувчининг бош вазифаси — бу ўқувчилар тафаккурини шахснинг танқидий сифати билан алмаштириб, уларни воқеликка одилонга танқидий нуқтаи назар билан қарашга ўргатишдан иборатдир.

Шахсий тажрибаларимиздан шу нарсга маълум бўлдики, ўспирин йигит ва қизлар муайян образни, яхлит ҳолдаги асарни, муаллиф ижодий фаолиятини баҳолаш жараёнида ҳамма вақт ҳам ўз шахсий қараши, мулоҳазаси ва муносабатини айнан шундайлигича қўллай олмас эканлар. Бундай фактни биз ўспиринлар мустақил ишларини текширишда учратдик. Ёзма ишлар билан ўспиринларнинг жонли мушоҳадасини таққослаганимизда, ёзма ифода билан шахсий мулоҳазалар ўртасида катта фарқ мавжудлигига иқроор бўлдик.

Мазкур феноменни (омилни) аниқлаш учун биз ўспиринларга ушбу саволларга жавоб беришларини талаб қилдик: «Нега ўз шахсий фикрингизни ёзган иншода ифода этмадингиз?», «Авторга, асарга нисбатан асл муносабатингиз шундан иборатмиди?», «Эркин темада ёзилган мустақил ишда нега ўз мулоҳазангизни тўлиқ ифодаламадингиз?», «Агар Сиз асар қаҳрамони ўрнида бўлганингизда қандай йўл тутган бўлар эдингиз?», «Абсолют ҳақиқатни билишга қай тарзда интиласиз, нега улар Сизни тинчлантирмайди?», «Нима учун Сиз ҳар бир нарсани ўз ақл тарозингиз билан яна бир марта тортгингиз келади?». Ўқувчилар билан кенг

қўламдаги савол — жавоб викторинасини ўтказдик. Бундан ташқари, уларнинг мустақил ёзма ишлари билан яқиндан танишиб чиқдик.

Тажриба натижаларини таҳлил қилганимизда, берилган саволларга кўпгина ўспиринлар бир — бирига ўхшаш, маъно жиҳатидан ўзаро яқин жавоблар беришган. Жумладан улар ўз шахсий фикрларини рўй — рост ифода этмаганликларини қуйидагича исботлайдилар: «... агар мен ўз фикримни ва муносабатимни ўз билганимча ёзганимда эди, у ҳолда Сизнинг қўймоқчи бўлган баҳойингиз, ҳозирги қўйилган баҳодан бир — икки балл паст бўлар эди. Мен шундай бўлишидан кўрқдим. Чунки менинг шахсий фикримга қарши эканлигингизни биламан-ку!» деб жавоб қайтардилар.

Мазкур мулоҳазалар муаллифлари бўлмиш юқори синф ўқувчиларида тафаккур танқидийлигида беқарорлик хусусияти мавжуд эканлигидан далолат бермоқда. Келтирилган мисолдан шундай хулосага келиш мумкинки, бу ёшдаги ўқувчи ўғил - қизларда ўз фикрида то охиригача қатъий туришнинг иродавий сифати етишмаслиги, мустақкам «позиция»си шаклланмаганлиги намоён бўлмоқда. Шу нарса очиқ, равшан кўзга ташланиб турибдики, юқори синф ўқувчиси хусусиятида ақлнинг танқидийлигига муросасизларча муносабат бўлиш майли кучлидир. Уларда намоён бўладиган иккиланиш, шубҳаланиш туйғулари, бизнингча, икки хил сабаб билан изоҳланиши мумкин. Биринчи сабаб — воқелик моҳиятини тўғри англаб ёки тушуниб етмасликда ўз ифодасини топса, иккинчиси — ўқувчининг «ўз позицияси»да бўш келмаслиги ва ҳодисаларни фаҳмлаб туриб, «ўжарлик» қилишидан иборатдир.

Ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоларидан бири — бу ўспирин йигит ва қизларда тафаккур мустақиллигини, ақлнинг танқидийлигини дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда кенг жамоатчилик фикрига суянган ҳолда ривожлантиришдан иборатдир. Ўқитувчи

бутун диққат — эътиборини ўспиринларни нарса ва ҳодисалар тўғрисида шахсий фикрини ўзгартирганлиги ёки ўзгартирмаганлиги, бирор нарсани тушуниб олишга муяссар бўлганлиги ёки бўлмаганлиги, агарда тушуниб олишган бўлса, фақат дарсликка асосланибгина англаганлиги, ўз фикрини фақат «дилда» қолдириш шартлиги ва шарт эмаслигини ҳис этганлиги ёки ҳис этмаганлиги каби муаммоларга қаратиши мақсадга мувофиқ. Таълим жараёнининг асл мақсади ва моҳияти ўқувчиларда мурасасозлик ва иккиюзламачилик иллатига йўл қўймасликдан иборатдир.

Ўспирин ўқувчилар кўпинча воқелик ҳақида бошқа бир нарсани гапириб, ҳақиқатдан эса иккинчи бир нарса тўғрисида мулоҳаза юритишга мойилдирлар. Кўпинча, бу ҳолатни фавқулотдаги вазият белгилаб беради. Бунинг учун иншо тўғрисидаги ўқувчилар мулоҳазасини эслатиб ўтиш кифоя.

Ўқитувчи ўспиринларда вужудга келаётган ҳар хил хислатларига бепарво қарамаслиги керак. Бу йўлда камчиликларга, хатоликларга йўл қўйилса, инсон шахсини камол топтиришда қатор қийинчиликлар намоён бўлади. Шу сабабдан ўқитувчи — мураббий уларда шахсий қараш, мустақиллик, ақлий тезкорлик, зукколик, зийраклик, позиция, барқарор эътиқод ва илмий дунёқараш вужудга келаётганлигидан мутлақо хавотир олмаслиги, сира қўрқмаслиги, чўчимаслиги даркор. Педагог ўспиринларда шахсий қарашнинг бўлмаслигидан мустақил мулоҳазалардан узоқлигидан, тайёр фикрлар «қули»га айланганлигидан, тўтиқушдай ёд олишга одатланганлигидан ҳадиксизрасин, хавотирлансин.

Ақлнинг танқидийлигини ривожлантириш ва такомиллаштиришда ўз — ўзини тарбиялаш алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ўқувчилар ўзлари бу борада муайян изланишларни амалга оширсалар нур устига нур бўлар эди.

Ақлнинг танқидийлигини тараққий эттириш учун ўқитувчи таълим жараёнида ўспиринларнинг ёш ва

индивидуал хусусиятларига, ақлий қобилият имкониятларига, ақлий ўсиш кўрсаткичига, мазмундорлигига, фикрнинг теранлиги ва чуқурлигига, ташаббускорлиги ва сермахсуллигига, ўқувчининг ўқув предметларига қизиқишига, нутқ маданияти ва сўз бойлигига, шахсий позиция ва нуқтаи назарига, эътиқоди ва дунёқарашига, ўқув фаолиятининг усуллари эгаллаганлик даражасига, ўз — ўзини бошқариш, ўз — ўзини назорат қилиш, ўз — ўзини баҳолаш, ўз — ўзини қўлга олишга билимлар тизмининг даражасига, ўқув кўникма ва малакасини, фикр юритиш шаклига (ҳукм, хулоса чиқариш, тушунча, терминлардан фойдаланиш имкониятига), мантиқ операциясига (асослаш, исботлаш, далиллаш, изланиш, ишонч ҳосил қилиш) алоҳида эътибор бериши ўқитиш самарадорлигини ошириш гаровидир.

Ақлнинг танқидийлигини шакллантириш ўспирин йигит ва қизларни моддий дунёни мустақил ўрганишга, мураккб хусусиятлар ва хоссалари билан танишишга, ўзлаштиришга, барча ўқув предметларини англаб эгаллашга, дарсда, мутолаа кезида ташаббускорлик ва фаолликни янада такомиллаштириш сари етаклайди. IIIу билан бирга, нарса ва ҳодисаларни исботлаш кўникмасини таркиб топтиради, ўрганилаётган объект, материал тўғрисида мустақил равишда чин ҳукм чиқариш, хулосага келишдан иборат ақлий қобилиятини тараққий эттиради. Воқеликни ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятларини англашда, шунингдек ўқувчи онгида, тафаккурида риалистик қаршаларни шакллантиришда ақл — заковат ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Илмнинг чеки йўқ, қанча кўп ўқисанг,
билмаган нарсаларининг шунчалик кўпаяверади.
«Ғавақил ал-жуласо»

ҲИ БОБ. ҚАСБ ВА ШАҲС ПСИХОЛОГИЯСИ

7.1. Қасб ва шаҳс

Жаҳон психологияси ғанида шаҳснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари муайян ёндашувлар неғизда тадқиқ этилган. Бу борада психологлар томонидан шаҳсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Бизнингча (Э.Ғ), муайян жамоа аъзоси, жисмоний, жинсий, ижтимоий қамолатга эришган, биологик ва ижтимоий шартланган хислатлар эғаси, ўз имқониятларини рўёбга чиқарувчи, билишга интилувчи, ғаолият, ҳулқ, муомала субъекти шаҳс дейилади. Қуйида айрим психологлар талқинига тўхталиб ўтамиз.

А.Ғ.Қовалёвнинг фикрича, шаҳс бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир.

Йирик рус психологи А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачароқ ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шаҳс — бу ғаолият субъектидир. Қ.Қ.Платоновнинг талқинига биноан, жамиятда ўз ролини анғловчи, ишга лаёқатли, яроқли аъзоси, шаҳс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, шаҳс — бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ички шарт — шароитлар мажмуасидир.

Психология ғанида бир — бирига яқин, лекин айнан бир бўлмаган тушунчалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шаҳс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам. Сушт эмизувчилар синғига дахлдорлик, биологик жонзот эканлиги одамнинг ўзига хос

хусусиятидир. Тик юришлик, қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгаллиги, сут эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзот сифатида одам онг билан қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат туфайли ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами билан бошқа кишилар билан мулоқот (муомала)га киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивидуаллик. Ҳар қайси инсон бетакрор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуал хислатлар шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

С.Л.Рубинштейн назарияси бўйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик — эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, эътиқодлар, фаолият ва хулқнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларида ифодаланади.

2. Билимлар — ҳаёт ва фаолиятда кўникмалар, малакалар жараёнида эгалланади.

3. Индивидуал — темперамент, типологик хусусиятлар, характер, қобилиятлар акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кўра, шахс тузилиши қуйидаги шаклга эга:

I. Йўналганлик онг ости тузилиши — Шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, жадаллик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарқлаш лозим.

II. Ижтимоий тажриба онг ости тузилиши — Таълим воситасида, шахсий тажрибада эгалланган билимлар, малакалар, кўникмалар ва одатларни қамраб олади.

III. Психологик акс эттириш шакллари онг ости тузилиши — Ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятлари.

IV. Биологик шартланган онг ости тузилиши — Мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалев талқинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. Йўналганлик — воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установакалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар киради. Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар — фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. Характер. Ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ — атвора услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидаги иродавий ва маънавий сифатлар.

4. Малакалар тизими. Ҳаёт ва фаолият, сифатлар хулқ — атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини — ўзи бошқаришни таъминлайди.

7.2. Касбий етуклик ва шахс комиллиги.

Жаҳон психологияси фанида шахс тўғрисида ўнлаб назариялар, қарашлар, ёндашувлар мавжуд бўлишига қарамай, инсон камолоти юзасидан ҳанузгача умумий бир фикрга келинганича йўқ. Худди шунинг боис инсоншуносликда шахсга оид бир қатор терминлар, тушунчалар, атамалар қўлланилиши анъана тусига кирган, жумладан, шахс, инсон, одам, киши, субъект, индивид, индивидуаллик, комил инсон, шунингдек, унга тааллуқли типиклик ва типологик хусусиятлар шулар жумласидандир. Психология фанида

муносабатлар нуқтаи назаридан «субъект — объект - субъектлараро», «субъект — субъект - объектлараро» сингари ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) шартланганлик манбаларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил ҳамда талқин қилишга асослангандир.

Шахсга оид психоанализ, аналитик психология, индивидуал психология, неофрейдизм, бегоналашиш назарияси, гуманистик психология, эпигенетик назария, фрустрация назарияси, роллар назарияси, экзистенциал психология, тушунувчан психология, француз социологик мактаби, собиқ совет психологларининг ҳар хил назариялари мавжуддир.

Лекин бу ўринда шахснинг тузилиши, унинг табиий ва ижтимоий шартланган хусусиятлари муносабати, типиклик ва типологик жабҳалар, ижтимоий ва тарихийлик, филогенетик ва онтогенетик томонлари бўйича концепциялар моҳиятини таҳлил қилиш масаласи илмий изланишларимизнинг мақсадига кирмайди. Худди шу сабабдан уларнинг мазмуни, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш бошқа саҳифаларга мўлжалланганлиги туфайли номларини таъкидлаб ўтиш билан қаноат ҳосил қиламиз, холос.

Узоқ ва яқин чет эл психологларининг қарашларида камолот онтогенетик нуқтаи назардан муайян, қатъий босқичларга ажратилган ҳолда жуда кам тадқиқ қилинган. Шунинг учун биз шахсан ўзимиз таклиф қилаётган схема бўйича мулоҳаза юритамиз ва камол топиш босқичлари ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қиламиз. Уларни куйидаги даврларга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ: муртаклик (эмбрионал), одам (индивид), инсон, шахс, субъект, комил инсон.

Шахснинг камолоти муртаклик даврдан бошланиш тўғрисидаги асосли фикрлар А.Валлон, Д.Бромлей тадқиқотларида, айрим психологлар ва психофизиологларнинг мақолаларида учрайди, холос. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, муртаклик

даврнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш имконияти муайян даражада mavjud эканлиги нафақат психологлар, балки табиатшунослар, биологлар, физиологлар томонидан тавсифлаб берилганлиги, тиббиёт мутахассисларининг эса бу борада ўзларининг қарашлари, ёндашувлари шаклланганлиги назарий мулоҳаза юритиш учун асос бўлиб хизмат қила олади.

Муртаклик даврини камолот босқичига киритган тадқиқотчилар А.Валлон ва Д.Бромлей бўлиб ҳисобланади. Жумладан, Д.Бромлей мазкур даврни қуйидаги босқичларга ажратиб таҳлил қилишни тавсия қилади: зигота — эмбрионал — ҳомила — туғилиш олди. А.Валлон эса онтогенезнинг таркибий қисми сифатида уни камолот босқичи қаторига киритади. Мазкур психологлар муртаклик даврини инсоннинг умумий камолоти нуқтаи назаридан таҳлил қилмайдилар, балки улар онтогенезнинг (туғилгандан то умрнинг охиригача давр) таркибий қисми сифатида талқин этадилар, холос. Ушбу даврнинг ўзига хос томонлари ва хусусиятларини психологик жиҳатдан ёритиб беришга интиладилар ва бу йўналишда маълум бир ютуққа эришишга муяссар бўладилар.

Уларнинг илмий — амалий мулоҳазаларини асосли далил сифатида қабул қилган ҳолда бу борадаги ўз шахсий мулоҳазаларимизни билдирамиз. Бунинг учун муртаклик даврининг муайян таркиблардан иборат эканлигини изоҳлаш ва тавсифлашнинг ўзи kifoya. Жаҳон психологлари ва физиологларининг фикрларига қараганда, мазкур камолот даврининг ҳар бир босқичи ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, маълум бир маънода қулай (сензитив) палла сифатида муайян функция бажаради.

Муртакликнинг зигота (уруғланиш) босқичи энг масъулиятли даврлардан бири бўлиб, у ҳам табиий (биологик), ҳам субъектив (шахсий психологик), ҳам ижтимоий (социал) омиллар таъсирида вужудга келади. Бутун масъулият онанинг зиммасига тушади, бинобарин, унинг ҳомилага нисбатан муносабати, унга

зарур шарт — шароитлар яратиши, инстинктив хусусиятли ҳимоя функциясининг ишга тушиши, оғриқ сезгиларининг кучайиши ва уларга нисбатан чидам — бардош, сабр сифатлари билан қарама - қарши тура олишлик зигота яшовчанлигини таъминлайди.

Онанинг хотиржамлиги, айрим қийинчиликларни енгиш хоҳишининг мавжудлиги, табиий эҳтиёжларни қондириш даражаси, нозик эзгу ниятлар ва ширин ҳиссий кечинмалар билан банд эканлиги зиготанинг бақувват ўсишга замин ҳозирлайди. Аттракция (маҳлиё қилувчи) туйғулар оламига онанинг тортилганлиги, стресс (зўриқиш, танглик) ва аффект (ғазабланиш) ҳолатларига берилмаслиги, шижоат, ҳаяжон, ташвишланиш ҳисларидан узоқлиги табиий гўзаллик вужудга келишига имкон яратади.

Организмнинг соғломлиги, табиий эҳтиёжлар қондирилиши жисмоний ўсишнинг жадал бориши учун пухта негиз юзага келтиради, бинобарин, комилликка дастлабки асос солинади.

Ҳомилалик босқичи бўлғуси шахс учун муҳим аҳамият касб этиб, жисмоний баркамолликнинг, асаб тизими, бош мия катта ярим шарлари, ҳиссий билиш тана аъзолари пайдо бўлишининг ва ўсишнинг манбаи вазифасини бажаради. Ушбу босқичда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

- ҳомиланинг жисмоний ўсишини узлуксиз равишда таъминлаш учун оқсиллар, витаминлар ва бошқа турдаги озуқаларга нисбатан табиий эҳтиёжини қондириб туриш;
- унга салбий таъсир этувчи қўзғатувчилардан сақланиш, ижобий ҳис — туйғулар уйғотувчи ҳодисалар тўғрисида кўпроқ ўйлаш;
- қалтис жисмоний ва соматик ҳаракатлардан ўзини тийиб туриш, зўриқишнинг узлуксиз равишда олдини олиш;
- ҳомилага сенсор таъсир ўтказишни одатий психологик ҳолатга айлантириш;

- контакт ва дистант муомала воситаларидан фойдаланиш;
- шахслараро муносабатда мулоқот маромларига риоя қилиш;
- биоритмика ва психометрия қоидаларидан оғишмай фойдаланиш;
- ижтимоий ҳодисаларга нисбатан лоқайдроқ муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Табиий эҳтиёжларни қондириш, зарур шарт — шароит яратиш, нафосат туйғулари билан ҳамкорлик, кун тартиби асосида фаолият ва хулқ ҳаракатларини амалга ошириш ҳам табиий, ҳам маънавий гўзалликни шакллантиради. Орзу, истак, тилак, хоҳиш туйғулари ёрдами билан образларни яратиш ташқи таъсирнинг энг кучли механизми функциясини ўтайди. Хўжайралар, нейронлар орқали кириб бораётган ахборотлар қанчалик нозик, нафис, гўзал бўлса, ҳомилада гўзалликнинг ҳам табиий шакли, ҳам характерологик жабҳаси ўз аксини топади.

Муртақликнинг туғилиш олди босқичи ташқи таъсирга берилувчанлиги билан бошқаларидан ажралиб туради, худди шу боис бунга алоқида аҳамият бериш зарур. Ҳомила ўзининг тузилиши, тана аъзоларининг такомиллиги, уларнинг мақсадга мувофиқ ҳаракати билан чақалоққа жуда ўхшаб кетади. Унинг боладан фарқли ўлароқ, томони она организми орқали озиқланиш ва нафас олишидир. Бу воқелик илмий тилда плацентар ҳодиса деб аталиб, жамики, нарсa бир марказдан бошқарилиши ёки таъминланишини билдиради.

Ҳомиладаги идеомотор (ихтиёрсиз) ва мотор (ички ёки ташқи таъсирга мақсадли жавоб реакцияси) ҳаракатлари ортиб бориши туғилиши тайёргарлигидан далолат беради. Ушбу хатти-ҳаракатлар жажжи одамнинг қаршилиқ кўрсатишини, зиддиятли вазият вужудга келаётганлигини англатади. Онанинг у билан мулоқотга киришуви тарбиявий таъсир ўтказишнинг реал аломати сифатида намоён бўлади. Сизгир тиббиёт

асбоблари ёрдами билан уни текшириб туриш дастлабки диагностик ва коррекцион ишларнинг дебочаси ҳисобланади.

Инсонда юз берадиган субсенсор, субцептив юксак идрок шакллари туғилиш олди бўсағасида ёрқин намоён бўла бошлайди. Ҳаракатнинг суръати, мазмуни, давомийлиги сифатлари бўйича бўлғуси чақалоқнинг темперамент хусусиятларини ва унинг асаб тизими типини аниқлаш имконияти мавжуд.

2. Одам (индивид)лик даври туғилганидан то унда нутқ пайдо бўлгунга қадар вақт бирлигини қамраб олади. Унинг муҳим томонлари мана бундай ҳолатларда кўзга яққол ташланади:

- эмбирионал давридаги планцента тизими ўрнини орал (мустақил ҳазм қилиш) эгаллайди, яъни мустақил нафас олиш, қон айланиш ва бошқалар табиий равишда чақалоқда юз бера бошлайди;
- табиий ҳолатларга ва муҳитга мослашиш (адаптация) теварак — атрофни билиш бошланганлигидан далолат беради;
- ҳар хил турдаги ҳаракатларни амалга ошириш, жисмларга чанг солиш, уларга интилиш нарсаларни билишга нисбатан ҳаракатини билдиради;
- ота — она ва қариндош — уруғларини таниш, сезги, идрок, хотира жараёнлари ўсишини англатади;
- жисмларга разм солиш, унинг тузилиши ва ранги билан қизиқиши яққол тафаккурнинг ифодасидир;
- унда эмоция ва ҳиссиётнинг пайдо бўлиши муомалага кириши эҳтиёжини намоён этади;
- эмаклаш, тик туришга интилиш укувининг пайдо бўлаётганлиги фазовий тасаввурни акс эттиради ва бошқалар.

Мазкур даврда шахслараро муносабатга киришиш, микро ва макро муҳит хусусиятлари ҳамда ҳолатларига боланинг шахсий реакцияси, улардаги ўхшашлик ва

фарқни ажрата билиш унинг ўсишини билдиради. Сўз орқали нарсалар ва ҳодисаларни ифодалаш ҳамда тушунтириш жараёни юзага келгунига қадар муомала, хулқ, ҳаракат орқали табиат ва жамиятни содда тарзда билиш амалга ошади. Худди шу сабабдан камолотнинг дастлабки босқичларидан бири сифатида индивидуаллик даври ўзини — ўзи англашга пухта негиз тайёрлайди.

3. Инсон даври ўзини — ўзи англашдан бошланиб, жисмоний, ақлий ва ижтимоий камолотга эришув жараёни амалга ошиши билан тугалланади. Ушбу давр инсоний хислатларни этник гуруҳ аъзоси сифатида мукаммал эгаллаш билан бошқа тараққиёт паллаларидан ажралиб туради. Алоҳидаликка оид хусусиятлар қуйидагиларда ўз аксини топади ва у икки босқичдан иборат бўлади:

I. Нутқнинг пайдо бўлишидан то 6-7 ёшгача:

- болада фазовий мувозанатнинг вужудга келганлиги;
- ўзини — ўзи англашдан иборат «Мен» даврининг мавжудлиги;
- нутқда она тили бойлигидан унумли фойдаланиш имкониятининг туғилиши;
- миллий урф — одатларга, хулқ - атвор қоидаларига риоя қила олиши;
- муомала мароми, ижтимоий қадриятларни эгаллаши;
- ўйин ҳамда фаолиятнинг бошқа турларини ўзлаштириш негизда миллий ва умумбашарий фазилатларнинг шаклланганлиги;
- индивидуал — типологик хусусиятларнинг аниқ намоён бўлиши;
- барча жиҳатлари билан мактаб таълимига тайёрлиги;
- гуруҳий ҳамкорлик уқувидан хабардорлиги.

II. Ўсмирлик даври хусусиятларининг акс этиши:

- жисмоний жиҳатдан мукамалликка интилишнинг мавжудлиги;

- фаолият, хулқ ва муомала жараёнларида типологик хусусиятларга эришилганлиги;
- ақлий, ахлоқий, характериологик хусусиятлари шаклланганлиги;
- турли шаклдаги ва тузилишдаги (тенгқурлари, катта ёшдагилар, расмий ва норасмий, реал) гуруҳларда ўзини — ўзи англашнинг намоён қилиши;
- ижтимоий ҳаётда ва фаолиятда ўзини — ўзи тасдиқлашга имкони борлиги;
- ижтимоий турмушнинг ҳар бир жабҳасида фаоллик кўрсатиши;
- ўқув фанларига дифференциал муносабатнинг қарор топиши; муайян эътиқод, дунёқараш, шахсий муносабатнинг мавжудлиги;
- ташқи таъсирларга берилувчанлиги, хулқ - атворга қатъиятлик етишмаслиги;
- фантазия ва ўзига бино қўйишнинг устуворлиги ва бошқалар.

Мактаб таълимига тайёргарлик босқичида тупланган билимлар кўлами умрнинг қолган йилларида кутилиши тахмин қилинган қисмининг яримига тенгдир. Бундан кейинги даврда ўзлаштирилиши мумкин бўлган билимлар шаклан эмас, балки мазмунан, сифат жиҳатидан бойиб, такомиллашиб боради, холос. Ўсмирлик даврида инсонга берилган табиий имкониятлар рўёбга чиқади, ижтимоийлашув, жисмоний ўсиш жадаллашади, натижада етукликка пухта шарт — шароитлар яратади. Табиатта, жамиятта ва шахслараро муносабатта нисбатан шахсий позиция-муносабат вужудга келади. Бунинг натижасида мустақил фикрлаш, қарор қабул қилиш, хулқ - атвор ва фаолиятни амалга ошириш имконияти туғилади. Бу ҳолат камолот кўринишини намоён этади, инсоний фазилатлар, хислатлар, сифатлар ва хусусиятлар таркиб топганлигини билдиради.

4. Инсон камолотининг шахс даври етукликнинг муайян босқичи ҳисобланиб, ижтимоий ҳаётда алоҳида

аҳамият касб этади ва ўзининг кўрсаткичи билан муҳим роль ўйнайди. Шахс даври бир неча тараққиёт босқичларини акс эттириб, унда илк ўспиринлик, ўспиринлик ва ёшликни қамраб олади.

Унинг биринчи босқичи балоғат деб номланиб, 15-16 ёшдаги ўғил - қизларни ўзида жамлайди. Бу босқичда ушбу хусусиятлар кўзга бевосита ташланади:

- жисмоний баркамолликнинг ифодаланиши;
- руҳий жиҳатдан муайян кўрсаткичга эришганлиги;
- ижтимоий ва ижтимоий психологик жиҳатдан муайян етқуликка эришув;
- хулқ, фаолият ва муомала жараёнларида индивидуалликнинг шаклланиши;
- эътиқод, дунёқараш ва позицияда барқарорликнинг мавжудлиги.

Шахс таркиб топишининг иккинчи босқичи ихтисос эгаллаш деб аталиб, 17-18 ва 21-23 ёшдаги баркамол йигитлар ва бокира қизлардан ташкил топади, касбий фаолиятни эгаллашнинг ўзига хослиги билан бошқа тараққиёт паллаларидан ажралиб туради. Ушбу ҳолатлар ўзига хослиги билан намоён бўлади:

- билимлар, кўникмалар ва малакалар эгаллашдаги индивидуаллик;
- фаолиятнинг индивидуал услубининг пайдо бўлиши;
- касбий мотивациянинг устуворлиги;
- маънавий эҳтиёж, барқарор қизиқиш, қатъият етакчилиги;
- мутахассисликка муносабатнинг шахсий позицияга бўйсунганлиги;
- коллеж ва олий мактаб муҳитининг ўзига хослигининг улар шахсиятида ифодаланиш;
- амалиётга ва муҳитга мослашишнинг сифат жиҳатидан тафовутланиши.

Шахс шаклланишининг учинчи босқичи ёшлик давридан иборат бўлиб, ихтисосий етқуликни ўзида акс эттиради. Кўпинча баркамоллик аломатлари қуйидагиларда ифодаланади:

- касбий, ихтисосий индивидуаллик, бетакрорлик, ўзига хослик юзага келиши;
- касбий, ихтисосий маҳорат даражасига эришув;
- ўз соҳасида ташаббускорлик хусусиятини намоиш этиш;
- ижтимоий баҳолаш экспертизаси-текшириш мезонларига батамом мос тушишлик.

Шахснинг маълумот даражасига қарамай, юксак кўрсаткичларга эришуви унинг камолотидан дарак беради. Ўз соҳасида касбий, ихтисосий маҳоратини намоиш этиш етукликнинг юксак даражасини билдиради ва жамоатчилик фикрида илиқ из қолдиради. Ташаббускорлик таклифлари, ихтиролари соҳадаги муваффақиятни ифодалаб бериб, бетакрор шахс эканлигини исботлашга хизмат қилади. Ноёб касб эгаси, феноменал қобилиятли, истеъдодли етук шахс шаклланганлиги ижтимоий – тарихий воқелик сифатида юксак баҳоланади.

5. Инсон камолотининг навбатдаги даври субъект деб номланиб, ўзига хос хусусиятлари билан умрнинг бошқа паллаларидан ажралиб туради. Ҳар қайси шахс субъект даражасига ўсиб ўтиши мумкин эмас, лекин унинг айрим хусусиятларини эгаллаш имкониятига эгадир. Субъект ўзининг мана шу хусусиятлари билан шахсдан тафовутланади:

- хулқ - атворда, фаолиятда, муомалада мустақилликнинг устуворлиги;
- ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳасида шахсий позицияга эгалик;
- илғор инсонпарварлик ғояларини илгари суриш ва оригиналлиги, ностандардлиги, инновацион эканлиги билан ажралиб туришлик;
- ғояларни қарор топтиришда объектив ва субъектив тўсиқларни енгиш.

Субъектнинг энг муҳим кўрсаткичи – бу профессионализмга эришув ва ижтимоий – сиёсий етукликни намоиш қилишдир. Номдор мутахассислар, фан ва техника, жамоат арбоблари, ижодий – тарихий

фикрловчилар, сиёсатчилар, давлат раҳбарлари субъект босқичида фаолият кўрсатишлари мумкин. Шунинг учун ушбу вазиятда оммавийликка эришувга интилиш жамиятнинг тараққиётини тезлаштириш сари етаклайди, фидойи, толиқмас кишилар сафини кенгайтиришга хизмат қилади.

6. Комил инсон ғояси инсониятнинг асрий орзуси бўлиб ҳисобланади ва ушбу даражага эришиш борлиқни, табиатни, жамиятни билишнинг муҳим манбаи саналади. Комил инсон тўғрисида тасаввуф, сўфизим илмий мактаблари муайян маълумотлар тўплашга муваффақ бўлганлар, шунингдек, бу мавзуга оид қарашлар жаҳоннинг инсонпарварлик ғоялари билан қуролланган алломаларнинг изланишларида алоҳида ўрин эгаллаган. Уларнинг назарияларига танқидий муносабатни билдириш мавруди бўлмаганлиги сабабли фақат таъкидлаб ўтиш билан кифояланамиз, бинобарин, тариқат, ҳақиқат, маърифат тўғрисида мулоҳаза юритмаймиз. Аксинча, бу борада ўзимизнинг шахсий қарашларимизни баён қиламиз, холос. Бизнингча, ҳозирги замон нуқтаи назаридан мазкур муаммога ёндашсак, комил инсонликни тўрт босқичга ажратиб талқин қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

I. Инсон камолотининг бу босқичига келиб ўзининг соҳаси бўйича пири ихтисос даражасига эришади. Бунинг натижасида етук инсон ҳаёт ва фаолиятда ижтимоий – тарихий психологик намуна босқичига ўсиб ўтади, ўзининг салоҳияти билан соҳани тараққий эттириш манбаига айланади. Индивидуаллик намунаси миллий ва инсоний аҳамият касб этади, тараққиётни ҳаракатлантирувчи механизм вазифасини бажаради. Бу босқичдаги инсонларнинг асосий хусусиятлари қуйидагиларда ўз аксини топади:

- юксак ақл — заковатга эгалик, интеллектуал фаолиятда маҳсулдорлик;
- антиципация кундалик фаолият маҳсуласига айланганлик, яъни амалга ошириш

режалаштирилган фаолият натижасининг олдиндан моделини яратиш;

- хулқ, фаолият, муомала жараёнларида ўз имкониятини оқилона баҳолаш ва ўзгалар томонидан худди шундай даражага эришиш;
- соҳага оид талант ва салоҳиятнинг амалий ифодаланишини таъминлаш.

II. Ихтисослараро билимдонлик комил инсон камолотининг навбатдаги юксак босқичи бўлиб, ҳозирги даврда бир неча соҳалар бўйича мукамал билимларга, қарашларга эгаллиги билан тавсифланади. Соҳаларнинг кенгайиши туфайли бу даражага эришиш имконияти тобора чекланиб бормоқда, чунки фан ва техника жадал суръатлар билан ўсиши, ахборотлар салмоғининг сония сайин ортиши вақт тақчиллигини келтириб чиқармоқда. Фазовий ва визуал муносабатлар тўғрисидаги миқдор ҳамда сифат ўзгаришлари инсон даъвоси билан унинг имконияти ўртасида зиддиятли ҳолатларни вужудга келтирмоқда.

Ихтисослараро билимдонлик ўзига хос икки хусусияти билан бошқа камолот босқичларидан ажралиб туради:

- узлуксиз равишда кашфиётларни амалга оширишга қобиллик;
- ҳар бир ихтисос предметига оид қарашларда мукамалликка, сермахсулликка ва динамизмга эришиш.

III. Комил инсоннинг навбатдаги камолот босқичи ақлий донишмандлик деб аталиб, табиатга ва жамиятга, биосфера ва ноосферага нисбатан супер онглилик кўрсаткичига эришиш билан тавсифланади. Ақлий донишмандлик ахлоқий маданият, юксак ҳис — туйғулар, муомала мароми, табиат ва жамият нормаларига риоя қилишлик билан узвий уйғунликда ҳукм суради. Ахлоқий етуклик сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий онг кўринишларига оқилона ёндашишни таъминлайди.

Ақлий донишмандлик ахлоқий, интеллектуал, эстетик ва практик (меҳнат натижасидан лаззатланиш) юксак ҳис — туйғулар манбасига бевосита асосланса, тўқислик, мукаммалик намунасини акс эттиради. Маънавий баркамоллик етукликнинг таркибий қисмлари билан бир текис қуроллантиради, хулқ, фаолият ва муомала регулятори функциясини ўтайди.

IV. Умумбашарий даҳолик жамият ва тараққиёт тақозаси билан вужудга келувчи имконият ёки заруриятнинг маҳсулидир. Фан, техника, сиёсат, дин, давлат қурилиши соҳасида кескин ўзгаришни амалга оширувчи тарихий шахслар камолотнинг охириги босқичига эришиши мумкин. Бундай даражага эришганлар ўзларининг валелиги, башоратчанлиги билан даврдан, замондан анча илгарилаб кетиш ҳоллари билан тавсифланади.

Субсенсор, субцептив хусусиятлари билан замондошларидан юксак даражада устунликка эга. Субсенсорика имкониятларига дахлдорлик комилликнинг юксак даражасини ўзида акс эттиради. Илмий асосларга суяниб буюк башоратларни рўёбга чиқариш унинг янги бир хусусиятидан бири бўлиб ҳисобланади.

Комил инсонлик тўғрисидаги мулоҳазалар идеал шароитни акс эттиришга қаратилганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Чунки реалликдан узоқлашиш унга эришиш имконияти мавжуд эмаслигини билдирмайди, аксинча, инсон ўзини — ўзи кашф қилиш, ўзини рўёбга чиқариш, қулай шарт — шароитлар яратиш орқали юксак даражага эришса бўлади. Лекин комил инсонликка қўйиладиган талаблар даражасига нисбий ёндашиш, мезонларни ихчамлаштириш орқали комил инсонни шакллантириш мумкин.

7.3. Шахсий фазилатларнинг касб танлашдаги роли.

Ўспиринларнинг билиш жараёнлари ва темперамент хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда касбга йўллаш мақсадга мувофиқ.

Сезгилар деганда, моддий дунёдаги нарсаларнинг айрим хоссалари ва ҳодисалар инсоннинг сезги органларига таъсир этиб, муайян танловдан (селекциядан) ўтгандан кейин унинг онгида акс эттирилиши тушунилади. Бошқача сўз билан айтганда, сезги инсонларнинг ташқи таъсирни қабул қилиш қобилияти ва шундай таъсирдан олинган ҳис — туйғу, билиш жараёнининг содда ва бошланғич шакли, босқичи ҳисобланади. Сезгилар уч гуруҳга бўлиб ўрганил инади: а) кўриш, ҳис билиш, там сезиш, туюш экстерорецептив сезгилар; б) органик сезгилар, яъни ички органларнинг фаолияти туғрисида хабар бериб турувчи — интерорецептив сезгилар; в) кинестетик (ҳаракат), мувозанат, тебраниш (вибрация) — проприорецептив сезгилар.

Сезгирлик деганда, сезиш қобилиятининг юксак даражада ривожланганлиги тушунилади. Касб танлашда шахснинг сезгирлиги муҳим роль ўйнайди. Ҳаво мусаффо пайтда кўзимиз 25 километр масофадаги шамнинг ёруғини илғайди. Буюмнинг оғирлигига атиги 3-4 грамм кўшилиши билан сезги органларимиз оғирлик ўзгарганлигини сеза олади. Сезги органларининг фарқ сезиш чегараси ёруғлик учун — қўзғалиш (таъсир)нинг юздан бир, товуш учун — ўндан бир, босим учун **учдан бир** бирлигига тенг. Инсоннинг кўзи ярим миллионга яқин ранг — тусни ажрата олади. Бундан чиқадиган асосий хулоса шундан иборатки, фарқни сезиш чегарасининг паст ёки юқори бўлиши кўпчилик касб — ҳунарлар учун муҳим аҳамиятга эга.

Сезги органларининг атроф муҳитдаги ўзгаришларга мослашувчанлик қобилияти ниҳоятда кучли. Масалан, кўзнинг ёруғлик нурларига нисбатан сезгирлик даражаси 200000 (икки юз минг) барабар орттириши, бинобарин, кўз қорачиғи 17 барабар катталашishi мумкин. Одатда ҳар қайси шахснинг сезиш қобилияти ҳар хил даражада ривожланган бўлади.

Сезгирлик шахснинг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, маълум фаолият тури билан шуғулланиш

сезгирликни оширади. Бунинг учун инсон мунтазам равишда машқ қилиши ва машқ жараёнида сезгирликка нисбатан талабни ошира бориши, ишда сустликка йўл қўймаслик зарур. Ўспиринларнинг руҳий тетиклигини, жисмоний фаоллигини ошириш, меҳнатга, касб — ҳунарга қизиқтириш уларнинг сезгирлиги, зийраклигини ошириш гаровидир.

Айни пайтда сезги органларига таъсир этаётган объектни мавжудод, нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгидаги инъикоси идрок деб аталади. Вербал ва новербал хусусиятлари билан бошқа билиш жараёнларидан фарқланади. Идрок воқеликни акс эттиришнинг сезгига нисбатан юксак шакли бўлиб, ҳодисалар, нарсалар ва объектларнинг яхлит образини яратади.

Ўспиринларнинг ўқиши, меҳнат фаолияти, муомала жараёни, касб танлаши учун фазо ва вақтни идрок қилишнинг катта аҳамияти бор. Ҳар қандай касб — ҳунар, ихтисос ва мутахассислик учун иш суръати, вақт, иш қуроллари, воситаларининг фазода қандай жойлашганлигини аниқ билш талаб қилинади. Шахсан касбга йўллашда унинг оламини идрок қилиш имкониятидан иборат фазилати ва кузатувчанлиги алоҳида роль ўйнайди. Баъзи бировлар моддий нарсаларга нисбатан кузатувчан бўлса, бошқалар психологик жиҳатдан кузатувчандир. Шахснинг атроф муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида чуқур фикр юрита билиши унинг идроклилик даражасига боғлиқ бўлиб, бу фазилат касб танлашда жуда асқотади.

Бирор кимса, нарса ёки ҳодиса ҳақидаги таассуротни эсда сақлаб, эслаб қолиш ва кейинчалик эсга тушириш, репродуктив ва продуктив ҳолатни акс эттириш қобилияти - хотира деб аталади. Хотиранинг ҳаёт, фаолият, муомала ва хулқ - аъвор жараёнларини акс эттириш қобилияти муҳим хислатдир.

Ҳаракат хотираси (ҳаракатни эслаб қолиш, эсга тушириш, эсда сақлаш, таниш, эслаш, такрорлаш), эмоционал хотира (ҳис-туйғулар билан алоқадор

эмоционал кечинмаларнинг воқелик билан уйғунлиги), тасаввур хотираси (буюмларнинг кўриниши, шакли, қиёфасини эслаб қолиш ва эсга тушириш), сўз — мантиқ хотираси (сўзлар ва нутқ билан узвий боғлиқ бўлган фикрларни эслаб қолиш ҳамда эсга тушириш) ва бошқалар фарқ қилинади.

Бундан ташқари, хотира фаолиятнинг мақсадига қараб — ихтиёрий ва ихтиёрсиз эслаб қолиш ва эсда сақлаш, муддатига қараб — қисқа муддатли, узоқ муддатли, оператив ва бошқа хотира деган турларга ҳам ажратилади. Хотира, ўз навбатида кўргазмали, образли, сўз — мантиқ, абстракт, ҳаракатли ва оралиқ типларга ҳам ажратилиб ўрганилади.

Ёшларни касбга йўллашда уларнинг хотирасидаги шахсий фарқларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ. Ўқув материалларининг турли туманлиги хотирани ўткирлаштириш, ривожлантириш учун қулай шароит яратади. Чунки касб — ҳунарнинг хилма — хиллиги хотиранинг ўткирлигини талаб қилади.

Хотиранинг ҳамма турлари, ўзига хос жиҳатлари касб-ҳунар, ихтисос, мутахассислик танлашда, турли — туман касблар тўғрисидаги маълумот ахборотларни ўзлаштириш, эслаб қолиш ва кейнчалик эсга туширишда жуда муҳим рол ўйнайди. Бирор ихтисосни эгаллаш учун хотиранинг юқорида таърифлаб берилган турларидан бирортаси албатта керак бўлиб қолади. Бу эса, ўз навбатида ишнинг самарали бажарилишини таъминлайди.

Ақлий меҳнат билан шуғулланувчиларнинг хотираси айниқса ўткир бўлиши лозим.

Тафаккур воқеликнинг миёда бевосита зухур этилган мавҳум ва умумлаштирилган инъикоси бўлиб, инсоннинг олам ҳақидаги билимининг асосий манбаи бўлган сезгилари, идроки ва тасаввурлари ҳамда амалий фаолияти билан боғлиқдир. Тафаккур шахсни билимлар тизими билан қуроллантиради, қудратли табиат кучларини ўзига бўйсиндириш учун имкон туғдиради. Барча билимлар фикр юритиш йўли билан

ўзлаштирилади. Билимларни англаш натижасида тушунчалар, мулоҳазалар ва хулосалар келиб чиқади. Инсон фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ижодий изланиш натижасида муаммолар ва муаммоли вазиятлар ҳал қилинади, янгилик яратади, ижод (креация) қилади.

Ақлий қобилият инсонга хос юксак фазилат бўлиб, муайян операциялар, ҳатти – ҳаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Инсон меҳнат фаолиятининг барча соҳаларида ўзининг ақлий қобилиятидан самарали фойдаланмоғи зарур.

Ўспиринларнинг фикр юритиш қобилиятини аниқловчи муҳим меъзонлардан бири муаммоли вазиятдир. Таълим жараёнида ўқувчиларни ёки талабаларни муаммоли вазиятни, топшириқни ечишга ўргатиш уларнинг бу ақлий қобилиятини ривожлантиришга катта ёрдам беради. Бунинг учун талабаларга муаммоли, жумбоқли топшириқни ечиш босқичларини таърифлаб бериш жоиз. Бунда қўйилган муаммонинг моҳияти тушунтирилади, уни ечиш усуллари, воситалари қидирилади, танланган усул ҳамда воситалардан фойдаланиб муаммо ечилади, унинг тўғри ечилганлиги текширилади ва ҳоказо.

Таълим олдига қўйилган мақсадга эришиш учун бир элемент ортиқча берилган ёки бирор шarti етишмайдиган, ё бўлмаса ўзаро мантиқан боғланмаган топшириқ ҳамда масалалардан муаммо сифатида фойдаланилса жуда қимматли натижа олинади. Қўйилган муаммонинг касб-ҳунарга алоқадор бўлгани маъқул. Муаммони ҳал қилишда тафаккурнинг мустақиллиги, ихчамлиги, тезлиги, мантиқийлиги, изчиллиги, ўткирлиги, теранлиги, маҳсулдорлиги жуда катта аҳмиятга эга.

Хуллас, тафаккурнинг ҳозиргача фойдаланилаётган имкониятларини зудлик билан ишга солиш касб танлаш самарасини ошириш ишига хизмат қилишга ишончимиз комил.

Хаёлот (фантазия) объектив воқеликни инсон онгидаги ўзига хос инъикоси, реал ёки нореал ҳодисалар

ҳақидаги ўй, фикр, фаразга асосланган тасаввурлар мажмуасидир. Биронта, ҳатто энг чалкаш фаразий тасаввур ҳам шахс ақлнинг фақат субъектив маҳсули ҳисобланмайди, оқибат натижада бу тасаввурда объектив воқелик акс эттирилган бўлади. Шунга кўра инсон фаолиятининг қандай тури учун, шу жумладан олимнинг фараз яратиши, воқеликни башорат қилиш, ходисаларнинг сабабларини тахмин этиш учун ҳаёлот жуда зарурдир. Ўқувчи ёки талабанинг фаразий тасаввури етарлича ривожланмаган бўлса, таълим жараёнида кўзланган мақсадга эриша олмайди.

Янгилик яратишга интилан ҳар қандай шахсни ижодий фаразсиз тасаввур этиб бўлмайди. Янгилик яратиш йўллари фараз қилиш жараёнида вужудга келади. Инсон орзу, эзгу ният қилмасдан, ҳаёл сурмасдан, ўйламасдан яшай олмайди. Ижодий изланиш шахснинг психологик тавсифи учун катта аҳамиятга эга. Шахснинг ҳаёл суриш, фараз қилиш, тасаввур этиш қобилиятига қараб унинг маънавий дунёси тўғрисида муайян даражада аниқ фикрга келиш мумкин. Инсон фаразий образлар, тимсоллар, тасвирлар туфайли тобора сезгир, меҳрибон, ҳушмуомала, сахий бўлади.

Шундай қилиб, фаол билиш жараёни инсон фаолиятининг ҳамма турларида бир текис иштирок этади ва акс эттиришнинг мукамал билиш имкониятини кафолатлайди. Билиш жараёнининг хусусиятлари, механизмлари ва қонуниятларига таяниб иш тутган шахс камроқ хато қилади. Бу омиллар унинг хатоларига нисбатан онгли муносабатда бўлишига, йўл қўйган камчиликларини ўз вақтида тузатишига имкон яратади.

Шахснинг ҳулқ - атвори, темпераменти, салоҳияти ва бошқа хислатлари касб танлашда алоҳида аҳамият касб этади. Темперамент шахснинг руҳий хусусиятларидан бири бўлиб, алоҳида олинган инсон шахсида руҳий жараён ва фаолиятнинг вужудга келиши, ўтиши, кечиши ва динамикасини белгилаб беради. Лекин психик фаолият динамикаси темпераментга эмас,

балки шахсий сабабларга ва шахснинг руҳий ҳолатига боғлиқдир. Худди шу боисдан инсон, темпераментидан қатъий назар, масъулият ҳиссини сезса, ўз касбига ғайрат билан ишлайди, касбини ёқтирмаса, аксинча, сусткашлик қилади.

Темперамент инсон психик фаолиятининг хусусияти бўлиб, физиологик асосини, асаб тизимининг типлари, олий асаб фаолияти қонуниятлари ташкил этади. Темперамент тўртта асосий типга ажратилади: сангвиник (хушчақчақ), флигматик (бўшанг, оғир), меланхолик (ғамгин), холерик (қизиққон).

Темперамент шахснинг бамаъниелигини; дунёқараши, нуқтаи назари, эътиқоди, қизиқишлари ва ҳоказоларини кўрсатувчи белги эмас.

Ҳозирги даврда темперамент типларининг психологик таърифи сензитивлик, реактивлик, активлик, таъсирланиш тезлиги, лабиллик, динамиклик, реактивлик билан активлик муносабатларнинг мувозанати, ҳаракатнинг равонлиги, ригидлик (қотиб қолганлик), экстровертлик ва интровертиик каби хусусиятларига асосланиб тузилади. Психология фанида темпераментнинг ўттиздан ортиқ (баъзан қириқдан кўпроқ) типидан олинган. Амалиётда эса асосан экстраверт ва интроверт типлари кўпроқ қўлланади. Шахсни касбга йўллаш жараёнида темпераментнинг психологик таърифи берилиши шарт.

Сангвиник — жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади, ёлғон далилларга жаҳли чиқади. Объектлар, маърузалар диққатини тез жалб этади. Имо — ишорани кўп ишлатади, чеҳрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай кучсиз таъсир (қўзғатувчилар)ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанатда, имтизомли, ўзини тия билади, бошқара олади. Хатти — ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез пайқайди, ақл — идроки тийрак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакалари тез эгаллайди.

Кўнгли очик, дилкаш, мулоқотга (муомалга) тез киришади. Хаёлот (фантазияси) юксак даражада ривожланган, ташқи таъсирларига ҳозир жавоб ва ҳоказо.

Холерик — сушт сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаоллигидан устун келади. Бетоқат, серзарда, тинимсиз. Сангвиникка қараганда силлиқроқ, аммо кўпроқ қотиб қолган. Қизиқишлари, интилишлари барқарор, хатти — ҳаракатида қатъийлик мавжуд. Бироқ диққатини бир объектга тўплашда қийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

Флегматик — сензитивлиги сушт. Ҳис — туйғуси ҳам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Кўнгилсиз ҳодиса, хавф — хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам ҳаракат. Имо — ишоралари, мимикаси кўзга яққол ташланади. Лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ва ҳаракат суръати сушт. Фаросати қийикроқ. Диққатни тўплаш секин. Қотиб қолган (регид). Диққатни кўчириши қийин. Интравертлашган. Ичдан топ. Янгиликни қабул қилиш қийин. Ташқи таассуротларига суштлик билан жавоб беради.

Меланхолик — сензитивлиги юксак. Сизги чегараси кенг эмас. Аразчан, хафақон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. Сусткаш. Тортинчоқ, ғайратсиз. Қатъийлиги ва мустақиллиги кам. Тез толиқади. Ортиқча ишчан эмас. Диққати беқарор. Ҳис — туйғуси сушт ўзгаради. Қотиб қолган. Интравертлашган.

Темперамент типлари хусусиятларини фаолият талабларига мослаштириш мумкин, бунинг учун:

1. Касб — ҳунарнинг талабалар темпераментига мос келадиган турини танлаш керак. Шахснинг психик хусусиятларига мос тушадиган касбни танлаш, касбий саралаш деб юритилади;

2. Талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш лозим;

3. Темпераментга хос камчиликларини (иллатларни) бартараф этиш керак. Демак, шахсни қайтадан шакллантириш йўли билан темпераментни фаолият талабларига қисман мослаш мумкин;

4. Индивидуал услубни шакллантириш зарур. Талабанинг фаолиятга онгли, фаол ва ижодий муносабатда бўлиши бунинг учун энг зарур шартдир.

3. Шахснинг хулқ-атвор хусусиятлари уни фаолиятига ундовчи асосий омил ҳисобланади.

Психология фани шахснинг феъл-атвори хусусиятларини тўрт гуруҳга ажратиб ўрганади:

1. Жамоа ва алоҳида шахсга нисбатан муносабатларини ифодаловчи фазилатлар: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, фахрланиш ва бошқалар;

2. Меҳнатга нисбатан муносабатни билдирувчи хусусиятлари: меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, масъулиятлилик ва ҳоказо;

3. Нарсаларга нисбатан муносабатни англатувчи сифатлар: озодалик, саришталик, авайлаш ва шу кабилар;

4. Ўз-ўзига нисбатан муносабатни ифодоловчи хусусиятлар: иззат нафслилик, керилишлик, димоғдорлик, камтаринлик ва ҳоказо.

Хулқ-атвор хусусиятларнинг шаклланишида ўқиш ва меҳнат фаолиятли етакчи рол ўйнайди, чунки ўқиш ва меҳнат жараёнида қўлланиладиган индивидуал усуллар хулқ-атворга таъсир этиб, унинг айрим хусусиятларини келтириб чиқаради. Кўпгина хусусиятлар ўзгага тақлид қилиш натижасида ҳам пайдо бўлади. Хулқ-атворга жанжалли (низолли) вазиятлар ҳам таъсир кўрсатади. Инсон умрининг охиригача ўз хатти-ҳаракатларини бошқариб, хулқ атворини ўзи барқарорлаштирган бўлса, касб-хунар танлашга шунчалик оқилона ва қатъиятлик билан ёндошилади.

Талабалар ва ўқувчилар қобилияти, лаёқати таълим жараёнида ва меҳнат фаолиятида тобора ривожланади. Қобилият тараққиётининг юксак босқичига талант, истеъдод дейилади. Истеъдод

мураккаб ишни (фаолият) муваффақиятли, мустақил ва моҳирона бажаришга (амалга оширишга) имкон берадиган қобилиятлар тизимидир (биологик шартланган хислатлардан биттасидир).

Ўспиринларнинг қанчалик истеъдодли эканлигини аниқлаш учун ушбу хусусиятларга эътибор бериш лозим:

1. Шахснинг зийраклиги, жиддий синовга шайлиги, тайёрлиги;
2. Шахснинг меҳнатга мойиллиги, унга эҳтиёж сезиши;
3. Мантиқий фикр юритиш тезлиги, изчанлиги, самарадорлиги, ташаббускорлиги ва бошқалар.

Шахсий хусусиятлар ва қобилиятлар туғма бўлмайди (табиий аломатлари, мойиллиги мавжуддир), балки ижтимоий, шахсий ҳаёт ва фаолият жараёнида муайян омиллар, манбаалар таъсири остида таркиб топади. Лекин лаёқатлилик қобилиятининг табиий замини эканлиги шубҳасиздир. У қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шарти сифатида намоён бўлади. Унда мия тузилиши, сезги аъзолари ва ҳаракатларнинг морфологик ҳамда функционал хусусиятлари лаёқатга нисбатан берилади.

Ёшларни касбга йўллашда уларнинг ҳис-туйғулари ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам аҳамияти қийматли, чунки талабаларнинг (ўқувчиларнинг) ҳис-туйғуси, кайфияти, стресс ва объектив ҳолатлари ўрганилмаса ва эътиборга олинмаса, кўзланган, «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури»даги улуғвор мақсадга эришиб бўлмайди. Бунинг учун истеъдодли ёшларни танлаш, уларни индивидуал ўқитиш, зарур шарт-шароитлар яратиш, рейтинг ва модул тизимлари асосида уларга сабоқ бериш таълимнинг давлат стандартлари талабига жавоб берадиган, комил инсонликка интилувчи шахсларни камол топтириш кафолатидир.

Шундай қилиб, касбга йўллаш жараёнида шахснинг индивидуал — типологик хусусиятлари ва ҳис

— туйғуларини, лаёқат, истеъдодни ҳисобга олиш, шунингдек, ёшларни фан асослари ва психологик билимлар билан қуроллантириш уларнинг касб-ҳунар, ихтисослик, мутахассислик олдига қўйиладиган психографик, профессиограммалар талабларга мослашишга имкон беради.

Қалбимизни вазиятдан келиб чиққан ҳолда хоҳлашни ўргатайлик.

Сенека.

VIII БОБ. КАСБИЙ ФАОЛИЯТНИ БАҲОЛАШ

8.1. Раҳбар фаолиятининг ижтимоий психологик тавсифи

Бугунги кунда ишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан корхона раҳбарларининг маҳоратига боғлиқ. Улар ўзларининг қўл остидагиларини (бўйсинувчилар) холисона ва ҳар томонлама, яъни профессионал (касбий) ҳамда шахсий фазилатларини, иқтисодий фойдалилигини ва бошқа кўпгина муносиб томонларини баҳолашда илмий ёндашади.

Ҳали ҳамма тажрибали раҳбарлар ҳам бундай маҳоратга эга эмас. Жамоа раҳбари ижтимоий — психологик муҳитга ўзининг шахсий фазилатлари ва иш усули орқали катта таъсир кўрсатади.

Юзма — юз суҳбатлишиш ва назорат қилиш, шунингдек, адабиётлардан келтирилган илмий фактлар кўрсатадики, жамоа аъзоси қуйидаги шарт шароитлар яратилган тақдирдагина раҳбарнинг ишидан қониқади.

1. Раҳбарнинг ишчиларга хайрихоҳлик ва ҳурмат руҳидаги муносабати;

2. Инсонга ўша ерда ишлаш ва нимага истеъдод, қизиқиш ҳис этган бўлса, ўшани амалга оширишга имконият яратиб бериш;

3. Ҳар бир инсон бажараётган ишини эътиборга олинishiга ва тақдирланишига умид қилиш;

4.Ишчи умуммаданий фаровонликнинг ва ўз касбий маҳоратининг ўсишидан манфаатдорлиги;

5.Ҳар бир виждонли хизматчи юқори мансабга кўтарилишига умид қилади, бу фақат унинг иқтисодий аҳволи билан боғлиқ эмас, балки жамоада нуфузга эга бўлади ва ниҳоят ўз —ўзини ҳурмат қилади;

6.Ишчи ўзининг раҳбарини обрўли, юқори малакали, қатъий ва холис, жамоанинг ҳақиқий мураббийси сифатида кўришни хоҳлайди.

Ҳақиқий бошлиқ қандай бўлиши керак?

- у фақат бошлиқ эмас, балки ёш ишчиларнинг мураббийси ҳамдир;
- кутилмаган ҳолларда ўзини ишончли, ишчан ва эпчил хизматчи сифатида намоён этади;
- хайрихоҳлик билан ҳамсуҳбатини тинглай олиши, ўзининг сабрсизлигини, айниқса, бепарволигини ва ёқтирмаслигини сездирмаслиги керак;
- ишчилар билан хайрихоҳлик муносабатини ўрната билиш, аммо маълум ижтимоий масофани сақлаш, бетакалуфлик ва ошна — оғайнигарчиликка йўл қўймаслик лозим;
- ҳар доим ўз қўл остидагиларнинг ҳаёт қийинчиликларини ечишга ёрдам бериши;
- молиявий масалаларда ҳақгўй ва бегараз бўлиши шарт;
- юқори лавозимдаги раҳбарлик билан мулоқотда хушмуомалалик ва одоб билан иш тутишга интилиши жоиз;
- танқидга ва шароитнинг ўзгаришга эпчиллик билан тезкор жавоб қайтара олиши мақсадга мувофиқ;
- ишчиларга арзирли шахсий намуна кўрсатишга интилиши керак;
- психологик муҳитни ярата олиши ва жамоада ҳамкорликни йўлга қўя олиши айни муддаодир.

Раҳбар фаолиятининг асосий йўналиши.

1. Бўйсинувчилар фаолиятининг ташкилоти. Фаолиятнинг бу турида раҳбардан ҳар қандай шароитда

биринчи навбатда аниқ бир соҳада, ташкилотчилик фаолияти профессионал омилкорлик, билим ва тажрибага эга бўлиш талаб этилади. Қатъий (юқори даражадаги) талабларда раҳбар учун одатий, ҳаттоки, энг юқори профессионал андозалардан фойдаланиш ҳам етарли бўлмайди, ундан ташаббускорлик, қарор қабул қилишда мустақил иш тутиш, энг муҳими — ижодий фикр юргизиш қобилияти талаб қилинади.

2. Режалаштириш нормал шароитларда раҳбар фаолиятининг бу соҳаси биринчи навбатда яқин ва келгусидаги мақсадларни тузиш, уларни муваффақиятли амалга оширишнинг самарали воситаларини топишни тақозо қилади.

Раҳбар фаолияти энг мураккаб вазиятларда режалаштиришни ижобий ва салбий натижаларини турли хил асоратли ҳолатларини ҳисобга олишга тўғри келади. Бунинг учун у режалаштиришнинг босқичлари ва мақсадларини амалга ошириш, натижаларини олдиндан кўра олиш қобилиятини шакллантириши лозим.

3. Қарор қабул қилиш. Раҳбар қарор қабул қилаётиб, табиийки, ўзининг билим ва тажрибасига суянади. Бунда ақл — заковат, етуклилик, идрок қилиш қобилияти, фикрлаш, хотира, эътибор ва тасаввур асосий роль ўйнайди. Талаб юқори бўлганда ақл — идрок максимал даражада кўринишда бўлиб, энг аввал ўтқир ақлни, актуал профессионал билимларни мантиқий ривожлантиришни назорат қилиш мавжуд ҳолат ва фаолиятини аниқ ва тез баҳолай олиш қобилиятини ифодалайди.

4. Ахборотни «юқоридан» қабул қилиш. Нормал шароитлардаги фаолиятда раҳбарда кўрсатма, йўл — йўриқ топшириқларни кўриб чиқиш «муҳит норозилик»нинг олдини олиш учун уларнинг ижросини қўл остидагиларга аниқ етказиб бера олиш талаб қилинади. Мураккаб вазиятларда жамоада эпчиллик ва истеъдод намоён қилиш муҳим, зарур бўлганда раҳбарият олдида ўз фикрини ёки қўл остидаги

одамларнинг нуқтаи — назарини ҳимоя қилиши лозим. Ахборотни «пастдан» қабул қилиш. Бу ерда раҳбар фаолиятининг асосий фазилатларидан бири оғзаки ахборотларни қабул қилиш билан бир вақтда эшитиш, эслаб қолиш, изоҳлаб бера олиш қобилиятини намоён қилишдир. Шундай бўлса-да, қатъий талаб шартлари фаолиятида ахборотни тўғри идрок этиш раҳбар учун етарли бўлмайди. Гапираётган одамни тезда тушуниш, у айтаётган фикрнинг оқилона асосини англаш лозим, агар керак бўлса, қисқа, тушунарли, чегарадан чиқмасдан эътироз билдириш мумкин.

6. Буйруқни амалга ошириш. Ҳар қандай шароитда буйруқни амалга оширишнинг шарти топшириқнинг мантиқий ифодаси, аниқликдир. Аммо фаолиятнинг энг мураккаб вазифаларида ҳам, ундан ташқари, совуққонлик, вазминлик, ўз — ўзини назорат қила олишлик хислатларини ифода этиши лозим.

7. Бўйсинувчиларга талабчанликни намоён қилиш. Ҳаракатнинг ҳар қандай шароитида раҳбардан педагогик одоб, тадбиркорлик, жамоа аъзоларидан ҳар бир шахснинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, ўз талабчанлигини ифода эта олиш, аммо шу билан бирга қийин вазиятларда у принципли, қатъий, мустаҳкам характерли эканлигини кўрсата олиши зарур. Чигал, ўзаро муносабатларда бу фазилатлар раҳбарда, алоҳида ўзига хос қобилият туғдиради. Бу педагогик принципиаллик бўлиб, у шахсга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишни, тарбияловчи мақсадни ва талабнинг изчиллигини ўз ичига олади.

8. Бўйсинувчиларнинг фикрлаш қобилиятини рағбатлантириш. Бунда раҳбарнинг қобилияти чиқарган қарорларида, бўйсинувчилар ташаббускорлигида, режа, топшириқни муҳокама қилишда қулай фурсат яратганлигида, ташаббускорликка ва ихтирочиликни ривожлантирганлигида, иқтисодий манбалар, материаллар ва ҳоказоларни қидириб топганлигида кўринади. Раҳбар томонидан алоҳида куч - ғайрат талаб қиладиган шароитларда фикрлаш фаолиятини

ривожлантириш фақат унинг фаоллиги орқали рўёбга чиқавермайди. Раҳбар ёрдам сўраб мурожаат қилган ҳар бир одамнинг ёки жамоанинг фикр йўналишини қандайдир даражада олдиндан уқий олиши лозим (кўра билиши).

9. Бўйсинувчиларнинг ишлаб чиқариш фаоллигини ошириш. Бунда раҳбарнинг ишга қизиқтира олиш, талаб юқори бўлган ҳолатларда ишнинг энг қийин қисмида шахсан намуна кўрсатиши диққат марказида туради.

10. Бўйсинувчиларга таъсир кўрсатиш. Оддий ҳолларда раҳбар фаолиятининг қобилияти бошқаларни ишонтира олиши, чигал вазиятларда одамларни ўзига бўйсиндира олиши жуда муҳимдир.

11. Бўйсинувчиларни тарбиялаш. Ушбу соҳа фаолияти, маълумки, раҳбардан педагогик қобилиятни талаб қилади. Алоҳида қийинчиликлар туғилганда раҳбардан тарбиянинг энг олий инсоний принципларини инсоннинг яхши томонларини кўра олиши жамоада хатти — ҳаракти муҳокама қилинаётган, орқада қолаётган ўртоғини қўллаб - қувватлай олиши, уни ўзига ишонч туғдириш қобилиятини намоён қилиш талаб қилинади.

12. Бўйсинувчилар билан муносабат. Раҳбар ҳар қандай вазиятда ҳам шахснинг қадр - қимматини ҳимоя қилиши, бу принципни бўйсинувчилар билан ўзаро муносабатда амалга оширишга эришишида мансабдор шахслар томонидан бўйсинувчилар билан ўзаро муносабатда, ўзига нисбатан ва жамоанинг бошқа раҳбарларига нисбатан амалга ошириши лозим.

13. Бўйсинувчилар билан муомала қилиш. Нормал психологик муҳитнинг мажбурий шартларидан бири — раҳбарнинг ўзаро фикр алмашинувидир. Раҳбар инсон характеридаги мураккабликларга сабр — тоқат қилиши ва ўзаро муомаланинг энг олий кўринишини намоён қилиш, олийжаноблик кўрсатиш, инсонларга хос тасодиқий хатти — ҳаракатларнинг кучсиз томонларини кечира олиш талаб қилинади.

14. Жазолаш воситаларини қўллаш. Бу соҳада раҳбар фаолиятининг асосий фазилатларидан бири — адолатлиликдир. Адолатли жазолаш-педагогик самарага олиб келувчи асосий шартлардан бири бўлиб, тарбияланувчига ижобий таъсир кўрсатадиган ишонч қобилигини юзага келтиради.

15. Мукофатлаш тадбирини қўллаш. Бундай ҳолатларда ҳолислик стратегик мақсадларда тақдирлаш воситаларидан фойдалана олиш билан исботланиши зарур, шундагина қабул қилинган қарор баҳслашаётган томонларни максимал даражада муроасага келтириши мумкин, жамоа аъзолари айна шундай қарорнинг ҳолислигини ҳис этса, уни авторитар, асоссиз деб қабул қилмайди.

16. Ўз — ўзини назорат қилиш. Раҳбарнинг ҳар қандай шароитда, бевосита бажарадиган вазифаси, ўз — ўзини кузатиш, ўз — ўзини таҳлил қилиш, ўз қарорлари ва хатти — ҳаракатини назорат қилиш қобилияти назарда тутилади. Раҳбар сўзсиз муҳим руҳий ҳолатини бузмаслиги, таъсирчанликка берилмаслиги лозим.

17. Ўз устида ишлаш. Раҳбарнинг асосий фазилатларидан бири, ўз — ўзига талабчанликни, ниҳоятда қийин вазиятларда бор кучини аямасликка лаёқатли эканлигини кўрсатишдан иборат. Фақат шундагина ижодий юксалиши, ўз устида ишлаб камолатга эришиши, жамоанинг ҳурмат ва ишончини қозониши мумкин.

18. Ўз фаолиятига муносабат. Қатъий талаблар асосида (юксак савияли талаблар асосида) фаолият кўрсатадиган раҳбар «ишонч» фақат ишдан қониқиш ҳосил қилишда эмас, балки ижодий юксалишнинг намоён бўлишида энг зарурий эҳтиёждир.

19. Шахсиятни баҳолаш. Раҳбар фаолиятининг энг асосий шартларидан бири ўз — ўзини танқид қилиш, тушуниш, ўзининг камчиликлари ва ютуқларини тўғри баҳолаш, ўз — ўзини тарбия қилиш учун олдиға мақсад қўя олишидир.

8.2. Касбий фаолиятни психологик баҳолаш тести

Сизга тавсия қилинаётган тест саволлари педагогик фаолиятнинг психологик диагностикасига бағишланган. Шунинг билан бирга, бу маълумотлар малакатимиздаги халқ таълими тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шахсий ва касбий сифатларингиз ҳақидаги маълумотлар.

Сиз учун қуйидаги жараёнлар фойдали бўлади:

- аттестацияга тайёрланиш кезида;
- шахсий — касбий сифатларни ривожлантиришда ва ўз устингизда ишлашни такомиллаштиришда;
- ҳаёт — фаолиятингизни қандай ташкил қилишни белгилаб берувчи ўзингизни «Мен» - концепция бўйича (ўзингиз ҳақингиздаги тасаввурни) баҳолашингизда.

Ушбу тажрибада иштирок этганингиз учун сизга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Ҳар бир фикрга «ҲА» (плюс) ёки «ЙЎҚ» (минус) белгисини қўйиш билан жавоб беришингиз мумкин.

1. Танишларимнинг кўплари мени ёқтиришса керак, деб ўйлайман.

2. Камдан — кам ҳолларда гапим ишимга тўғри келмайди.

3. Кўпчилик одамлар ўзларига ўхшаш томонларини менда кўришса керак, деб ўйлайман.

4. Мен ўзимни баҳолашга ҳаракат қилганимда, энг аввало камчиликларимни кўраман.

5. Мен шахс сифатида одамларни ўзимга жалб қила оламан, деб ўйлайман.

6. Ўзимга мени ёқтирган одамнинг кўзи билан қараганимда, шахсий образим ҳақиқатдан қанчалик узоқлиги туфайли нохуш ҳислар туғилади.

1. Баъзан ўзини — ўзи аяшни гуноҳ эмас, деб ҳисоблайман.

2. Меннинг «МЕН»им ўзим учун ҳар доми қизиқарлидир.

3. Шахсий ҳаётимда менга ҳаддан зиёд қалбан яқин бўлган одамларим бўлган.

4. Ўзимни — ўзим ҳурмат қилишим учун ўз имкониятимни янада ишга солишим жоиз.

5. Ўзимни — ўзим жуда ёмон кўрган вақтим бўлган ва у бир марта эмас.

6. Мен тўсатдан пайдо бўлган хоҳишимга тўла ишонаман.

7. Ўзим ҳам шахсиятимдаги кўп нарсаларни ўзгаришини истайман.

8. Мен учун шахсий «Мен»им алоҳида хислатларни ҳурматга савзордек бўлиб туюлмайди.

9. Меннинг ҳаётимда ҳамма нарса орзу қилганимдек бўлишини сидқидилдан хоҳлайман.

10. Мен бировга таъна тошини ёғдиришдан кўра, энг аввало ўзимни айблайман.

11. Тўсатдан танишган одам учун кўпроқ ёқимли шахсдай туюламан.

12. Мен кўпинча ўз режаларимни ва хатти — ҳаракатларимни қўлаб - қувватлайман.

13. Шахсий заифликларим менда ғазаб туйғусига ўхшаш кечинмани уйғотади.

14. Мабодо мен руҳан икки киши бўлиб қолсам, у ҳолда ўзимнинг иккинчим билан қизиқарли суҳбат қилган бўлардим.

15. Ўзимнинг баъзи бир хислатларим менга бегонадек бўлиб туюлади.

16. Кимнингдир шахсиятида менга ўхшаш томони борлигини ҳис қилолмайман.

17. Ўйлаган режамни амалга ошириш учун қобилиятим ва имкониятим етарли.

18. Мен кўпинча ўз устимдан кулмаган ҳолда ўзим билан ўзим ҳазиллашаман.

19. Инсоннинг шахсий ҳаётида қиладиган энг ақлли иши — бу ўз тақдирига ўзи тан беришидир.

20. Биринчи қарашда бегона одам менга қараганда ўзгалар хусусиятларини топганга ўхшайди.

21. Агар мен бирор ваъда қилган бўлсам, афсуски, бу худди айтганимдай иш тутаман, деган сўз эмас.

22. Ўзимга нисбат муносабатимни дўстлик муносабати, деб атаса бўлади.

23. Шахсий камчиликларга мурувватлилик — бу табиий ҳолдир.

24. Севган одамим учун қизиқарли манба бўлишлик менинг қўлимдан келмайди.

25. Қалбимнинг тубида мен билан қандайдир муддат фалокат юз бераётгандай туюлади.

26. Мен ўз танишларимнинг кўпчилигига ёқимтой бўлиб туюлсам керак.

27. Мени севадиган одамимнинг кўзи билан ўзимга қараш жуда ёқади.

28. Менда хоҳиш — истак пайдо бўлганда, аввало ўзимдан — ўзим «бу ақлданми?» деб сўрайман.

29. Баъзан менга шундай бўлиб туюладики, қандайдир донишманд руҳий дунёни кўра олганида эди, ўзимнинг қанчалик қашшоқ эканлигимни дарҳол англаган бўлар эдим.

30. Гоҳо ўзимдан — ўзим фахрланаман.

31. Мен ўзимни баҳолайман, десам бўлади.

32. Мен ҳақиқатдан нуфузли одам эканлигимга қалбимнинг туби билан ҳеч ишонгим келмайди.

33. Бегона одамларнинг ёрдамисиз мен кўп нарсаларни уддалай олмайман.

34. Баъзан мен ўзимни — ўзим тушуна олмайман.

35. Мақсадга йўналганлик, иродавий сифат ва қувватнинг етарли эмаслиги менга жуда халал беради.

36. Бошқалар мени етарли даражада юқори баҳоласалар керак, деб ўйлайман.

37. Меннинг шахсимда қандайдир бошқаларни ўта ёқтирмаслик тўғрисида ўхшаш нимадир бор.

38. Кўпчилик танишларим мени унчалик жиддий одам деб қабул қилмайдилар.

39. Менда доимо қўзғатувчанлик ҳисси мавжуд бўлганлиги туфайли ўзимдан — ўзим қувонаман.

40. Мен ўзимни — ўзим ҳурмат қиламан, деб айта оламан.

41. Ҳатто менга салбий хислатлар ҳам бегона эмас.

42. Асосан, мен қандай мавжуд бўлсам, худди шу нарса мени қониқтиради.

43. Мени бошқалар чинакамига сева олмасалар керак.

44. Менинг орзуларим ва режаларим ушалишига амалий ифода етишмайди.

45. Агар менинг руҳан иккинчи «Мен»им бўлганда эди, у мулоқотда мен учун энг зерикарли шерик бўлар эди.

46. Ўйлайманки, ҳар бир қандай ақлли ва билимли инсон билан умумий тил топишса бўлади.

47. Мендаги руҳий кечинмалар, мен учун тушунарлидир.

48. Менинг ижобий фазилатларим нуқсонларимни ёпиб кетади.

49. Мени виждонсизликда айблайдиган одамлар топилмаса керак.

50. Менда кўнгилсизлик содир бўлса, ўзимга — ўзим «Қилмишинга яраша-да» деб айтаман.

51. Умуман мен ўз тақдиримга бефарқ эмасман, деб айта оламан.

Жавоб варақаси 1- иловада берилган.

Натижалар таҳлили:

«ҲА» (-), «ЙЎҚ» (-) деб жавоб берилганидан қатъий назар, жавобингизни калитга мослиги 1 балл олишингиз учун имкон беради.

1. Ўзимнинг «Мен»дан «Рози» ёки «Норози» бўлиш интергал ҳисси устуни. «ҲА»- 2, 5, 23, 27, 33, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

«ЙЎҚ»- 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 49, 50, 56.

Натижалар таҳлили:

0-10 балл — Сиз кўпроқ ўз «Мен»ингиздан норозисиз.

11-20 балл – Сиз ўзингиз ҳақингизда жуда юқори фикрда эмассиз, шунингдек, ўзингизга ижобий муносабатингиз сақланган.

21-28 балл. Ўзингиз ҳақингизда жуда юқори фикрдасиз, ўз «Мен»ингиздан тўла розисиз, баъзан бу ҳолат ўзликка танқидий ёндашмасликни ва ўз атрофингиздагиларга қарши қўйишни юзага келтириши мумкин.

2. Ўзини – ўзи ҳурмат қилиш устуни.

«ҲА» - 2, 23, 53, 57.

«ЙЎҚ» - 8, 13, 25, 27, 31, 38, 39, 40, 41, 50.

0-5 балл – Сизда мустақилликка, шахсий кучга, қобилият ва имкониятларга ишонч етарли эмас.

6-10 балл – Сиз ўзингизни етарли даражада ҳурмат қилсангизда, лекин ҳар қалай ўзингизга ишонмаслик, ўзингизга тушунмаслик, изчилликдан четлашиш, шахсий имкониятларга шубҳа билан қараш ҳолати баъзида учраб туради.

11-14 балл – Сиз ўзингизни юксак даражада ҳурмат қиласиз.

Сиз ўзингизга ишонасиз ва мустақилсиз.

3. Ўзини – ўзи ёқтириш устуни.

«ҲА» - 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

«ЙЎҚ» - 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

0-5 балл – Сиз кўпроқ ўзингизга «душман»га қарагандек қарайсиз, ижобий баҳолайсиз, ўзингизга ишонасиз, шу билан бирга ўзингизни айблашга тайёрсиз.

6-11 балл – Умуман олганда, ўзингизни қўллаб - қувватлайсиз, ижобий баҳолайсиз, ўзингизга ишонасиз, шу билан бирга ўзингизни айблашга тайёрсиз.

11-16 балл – Сиз ўз «Мен»ингиз билан «дўстона» муносабатдасиз. Бундай ҳолда ўз хислатларингизни ва умумий ҳуқингизни юксак даражада назорат қилишингиз зарур.

4. Атрофдагилардан кутилаётган муносабат устуни.

«ҲА» - 1, 5, 10, 15, 42, 55.

«ЙЎҚ» - 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

0-4 балл — Сиз атрофингиздаги одамлардан салбий муносабатни кутасиз, ҳатто меҳри — муҳаббати сиз учун зарур инсонлардан ҳам яхши муносабат кутмайсиз. Сиз ўзингизга яхшиликни чинакам раво кўрмайсиз. Ваҳоланки, ўзингизни бошқаларга ўхшамайдиган, алоҳида шахс деб ҳисоблайсиз. Бу ҳолат сизга ўзликни ҳурмат қилишни оширадиган вазифаларни олдингизга қўйишга тўсқинлик қилади.

5-6 балл — Атрофингиздаги одамлар орасида сизга салбий муносабатда бўладиганлари борлигини билсангиз ҳам, лекин уларнинг барчаси ижобий муносабатлар, деб ўйлайсиз. Бу ҳолат сизда уларнинг муносабатларига муносиб бўлишига, ижтимоий ахлоқ меъёрларига риоя қилишга, ташқи қиёфангизга эътибор беришга, ўзингизни назорат қилишга интилишни вужудга келтиради.

10-13 балл — Атрофингиздаги одамларнинг сизга ижобий муносабатда эканликларига тўла ишонасиз. Бу ишониш сизга ўзингизга нисбатан ҳурматингизни тобора орттиради. Сиз шахсингизни қадр — қимматлигига ишонасиз ва фаолиятингизнинг самарали бўлиши атрофингиздаги одамлардан кутаётган муносабатингизга боғлиқ. Атрофингиздагиларнинг сиз ҳақингиздаги тасаввурларини сақланиб қолиши учун доимо ўз устингизда ишлашингиз зарур.

5. Ўз шахсиятига қизиқиш устуни.

«ХА» - 7, 17, 20, 33, 34, 52.

«ЙЎҚ» - 14, 51.

0-2 балл — Сиз ўзингизга (қисман ўз фикрингизга ва ҳисларингизга) ўзингиз яқин эмассиз (реал «Мен» ва идеал «Мен») афсуски, ўзингизнинг шахс сифатида бошқалар учун қизиқарсиз эканлигингиз ҳақидаги фикр мавжуд.

3-6 балл — Сиз ўзингиз билан «тенглик» асосида муомала қила оласиз, бошқалар учун қизиқарли эканлигингизни эътироф этмайсиз. Шунингдек, сиз ўзингизни атрофдагилар учун қизиқарли эканлигингизга ҳар доим ҳам ишонавермайсиз.

Ўйлаб кўринг, бу балки сизни умуман қандай бўлиш кераклигини билмаслигингиз билан боғлиқдир. Эҳтимол, сиз у ёки бу сифатларингизни қай даражада ривожланмаганлигини биларсиз ва шунинг учун атрофдагилар учун сизнинг «Мен»ингиз қизиқарли эканлигига шубҳангиз мавжуддир.

7-8 балл — Сиз ўзингизни бошқалар учун ва ўзингиз учун қизиқарли эканлигингизга ишонасиз. Бу сизнинг фаолиятингизни самарали бўлишига олиб келади.

6. Ўзига — ўзи ишонч устуни.

«ХА» - 2, 23, 34, 42, 46.

«ЙЎҚ» - 32, 43, 44.

0-2 балл — Сиз ўз «Менингизни» салбий баҳолашни кутишга тайёрсиз.

3-6 балл — Сиз атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабатлари, фикрлари ва хатти — ҳаракатларини танқидий реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан бўладиган ички турткиларингиз сизнинг шахсий сифатларингиз ва хулқингиздан келиб чиқади.

7-8 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳоланишни кутасиз. Бу ҳолат сизни ва ўз менингизга ижобий йўналтиради, фаолиятингизни жадаллаштиради.

7. Ўзгалардан кутилаётган муносабат устуни.

«ХА» - 1, 5, 10, 52, 55.

«ЙЎҚ» - 32, 432, 44.

0-2 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни салбий баҳолаш кутилмасига тайёрсиз.

3-6 балл — атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабати, фикр ва хатти — ҳаракатини танқидий ҳамда реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан йўналтирилган ички турткиларингиз сизни шахсий сифатларингиз ва сифатларидан келиб чиқади.

7-8 балл — Сиз ўз «Мен»ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳолашни кутасиз. Бу сизни

ўз «Мен»ингизга ижобий йўналтиради ва фаолиятингизни жадаллаштиради.

8. Ўзини —ўзи қабул қилиш устуни.

«ҲА» - 12, 18, 28, 47, 48, 54.

«ЙЎҚ» - 21.

0-2 балл — Ўзингиз бутун вужудингиз билан ўзингизга ёқмайсиз. Шахсий ва касбий сифатларингиз устида ўйлаб кўришингиз ҳамда ўз устингизда ишлашингиз зарур.

3-5 балл — Ўзингиз ҳақингиздаги фикрларингизда қарама - қаршиликлар мавжуд. Ўзингизнинг «Мен»ингизда нима сизга маъқул ва нима номаъқул эканлигини аниқланг. Ўз менингиз устида ишлашингиз ўзингизга нисбатан ижобий интилишларингиз шаклланишига олиб келади .

6-7 балл — Ўзингизни қабул қилиш ўлчовингиз етарли даражада юқори. Бу ўзингизни намоён қилиш эҳтиёжингиз борлигини билдириб ўз менингизга нисбатан ижобий муносабатингизни қўллаб - қувватлайди .

9 . Ўзига ўзи раҳбарлик қилиш устуни .

«ҲА»--50, 57 .

«ЙЎҚ» - 25, 27, 31, 35, 36.

0-2 балл — Сиз ўзингизга айтишингиз зарур: «Афсуски, мени бирор айтган гапим, айнан шундай хатти — ҳаракат қилишимни билдирмайди».

3-5 балл — Сиз муваффақиятга фаолиятингиздаги маълум изчилликни таъминловчи ички муносиблик орқали эришасиз. Шунга қарамай, сизнинг «Мен»ингизда баъзи психологик келишмовчилик ҳар қалай бор. Нима учун? Эҳтимол, ҳар доим ҳам хулқингизда изчиллик нореаллиги бунга сабабдир.

6-7 балл — Сиз фаолиятга нисбатан изчиллик, ўз қобилиятингиз ва имкониятингизга ишонч, ўзини тушуниш, ўзини назорат қилиш етарли даражада намоён бўлади.

10. Ўзини айблаш устуни.

«ҲА» - 3, 4, 9, 11, 16, 24, 25, 56.

0-2 балл — Сизда ўзингизга нисбатан ҳеч қандай танбеҳингиз йўқ. Ўзингиздан кўнглингиз тўқлиги содир бўлаётган ҳодисалар учун жавобгарликни соқит қилишни ва жавобгарликни ташқи омилларга юклашга мойилликни келтириб чиқаради. Ўзингизга танқидий қарашга ҳаракат қилинг.

3-6 балл — Сизни ҳар доим ҳам ўзингиздан кўнглингиз тўлавермайди ва бу ўзингиздаги мавжуд хислатларингизга мос келади. Кўпинча одамда ўзини — ўзи баҳолаш қарама - қаршиликлардан иборат бўлади. Шунингдек, ўзини психологик ҳимоя қилиш ўз айбини эътироф этишдан ташқари ташқи сабаблар орқали ўзини оқлашдан холи эмассиз.

7-8 балл — Сиз ўзингизни танқид қиласиз, виждонлисиз, ўзингизни камситишга, «айбдор» деб ҳис қилишга, ўзига - ўзи танбеҳ беришга мойиллик бор. Бу ҳолат ўз имкониятларингизни паст баҳолашни вужудга келтирганлиги туфайли ҳар доим сизнинг фаолиятингизга ижобий таъсир этмайди.

11. Ўзига — ўзи қизиқишни ифодалайдиган устун.

«ҲА» - 17, 20, 33.

«ЙЎҚ» - 26, 30, 49, 51.

0-2 балл — Сиз ўзингиз учун қизиқарли эмассиз, чунки ўзинигизнинг кўпгина шахсий хусусиятларингизни салбий баҳолайсиз. Бу сиз учун бошқаларга ҳам қизиқарсиз бўлишингиз омили ҳисобланади.

3-5 балл — Сиз атрофингиздаги одамлар учун ҳам, ўзингиз учун ҳам маълум даражада қизиқарлисиз. Ваҳоланки, сизда шахсий хусусиятларингиздан ва иш сифатларингиздан қониқмаслик бор. Бу камчиликларингиз устида ишлаш ва сизни ўзингизга танқидий муносабатда бўлишингиз ўзингизни такомиллаштиришингизнинг асосий йўлидир.

6-7 балл — Сизнинг «Мен»ингиз сизни етарли безовта қилади. Сиздаги ўзига — ўзи қизиқиш юксак даражага эга бўлиб, ўзини — ўзи севишга айланган. Умуман олганда, бу ёмон эмас, агар ушбу фаолиятни

бажарилиши жараёнида намоён бўладиган юқори даражадаги маҳорат билан уйғунлашган бўлса, зотан атрофингиздаги одамларнинг сизга нисбатан танқидий муносабатлари ва ўзингизга юқори баҳо беришингиз заминида юзага келиши мумкин бўлган низоларни олдиндан билишингиз сизга халақит бермайди. Кўпроқ инсонпарварлик ва фаолиятингиздаги назорат сиз учун фақат фойдалидир.

12. Ўзини – ўзи тушуниш устуни.

«ХА» - 53.

«ЙЎҚ» - 6, 8, 13, 15, 22, 40.

0-2 балл – Сизда аниқ ички изчиллик, ёрқин тасаввурлар, ҳислар ва ғоялар йўқ. Ўзингиз билан ўзингиз ёмон муносабатдасиз.

3-5 балл – Ўзингиз билан ўзингиз юқори даражада келишасиз деб айтиб бўлмайди. Лекин сизда ўзингизни тушунмаслик намоён бўлмайди. Ўзингизга ижобий муносабатни қувватлаш тактикаси сизни ҳаётингизда ҳокимлик қилади.

6-7 балл – Сиз ўзингиз билан руҳан келишган ҳолда яшайсиз.

Шундай қилиб, сизнинг тўпланган йиғиндингиз куйидаги рақамни ташкил қилса:

0 баллдан 52 баллгача, бу кўрсаткич ўзингизга салбий муносабатда эканлигингизни билдиради. Бу ҳолат нисбатан барқарор бўлган, озми ёки кўпми даражада англанган, индивиднинг ўзи ҳақидаги тасаввурларининг бетакрор тизими сифатида ҳис қилинган. «Мен-концепцияси»ни салбий йўналишда намоён бўлишига таъсир қилади. Ваҳоланки, бунинг заминида, сизни атрофдагилар билан ўзаро таъсирингиз ва ўзингизга муносабатингиз шаклланади. «Мен - концепцияси» ички қарама - қаршиликларда ҳал бўлмаган шахсий «Мен»нинг яхлит образидир.

Салбий Мен – концепциясига эга бўлган одамлар ортиқча ваҳималилиги, тез хафа бўлиши, ўзини камситишига ва эътироф этишга мойиллиги билан ажралиб турадилар. Улар учун мулоқот билан,

ижтимоий шахсий масалалар билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар характерлидир.

Юқорида баён этилганлар, уларнинг педагогик фаолиятига салбий таъсир ўтказмай иложи йўқ. Шунингдек, «Мен - концепцияси» билан касбий фаолият самародорлиги ўртасидаги муносабатни уларни ўзаро боғланиш тизимини ўрганмасдан туриб, аниқ айтиб бўлмайди.

53 баллдан 105 баллгача: Бу кўрсаткич касб эгасининг «Мен - концепцияси»ни ва ўзига муносабати ижобий эканини кўрсатади. Атрофингиздагилар орасида сиз айтарли даражада обрўлисиз. Битирувчиларингиз сизни узоқ вақтгача унутишмайди. Қўл остингиздагилар хотирасида шундай қиёфада сақланиб қоласиз; «ҲА, бизнинг бошлиғимиз ҳаққоний, руҳмдил эди, одамларга ғамхўрлик қиларди», «У ўз касбини яхши биларди, муомалани яхши ташкил қилар эди, кўтаринки руҳини сақлаб қоларди», «Унинг гуруҳида илиқ, ёқимли шароит мавжуд бўлиб, ҳамма қизиқиб ишларди», «Бизни деб, у жуда кўп танбеҳ ва гап эшитарди, биз уни тушунардик ва ўзимизни тузатишга ҳаракат қилардик». «У бекорчиларни ёқтирмас эди ва камдан — кам » ўзидан чиқарди ва ҳоказо.

Одатда одамлар билан муомала қилишни биладиган бундай касб эгаси обрўли бўладилар. Шу билан бирга, эгилувчанлигини ва эксперимент ўтказишга нисбатан қизиқиш мустаҳкамлаш, мақсадга мувофиқ бўлиши, ўзига ижобий муносабатни ва ўзини ҳаққоний баҳолашни такомиллаштиради.

106 баллдан 134 баллгача: Касб эгасининг «Мен - концепцияси» ва ўзига муносабати жуда ёқади. Турган гап, бундай касб эгалари ўз хулқи ва фаолияти натижалари ижобий бўлишига ишонадилар, лекин ҳар доим шундай эмас.

Ўзингизни юқори даражада идрок этишингиз, шахсларни камситиш, уялтириш ўзига ишончини йўқотиш мумкин. Баъзан ўзига юқори баҳо берадиган касб эгасининг лоқайдлигини намоён қилиб, ҳаддан

ташқари ҳукмронликни яхши кўрадилар. Шундай қилиб, касб эгасининг ўзига юқори баҳо бериши ўқувчиларнинг «Мен - концепцияси» бошлиқ учун салбий бўлишига олиб келади. Балки ўзингизга нисбатан талабчанликни, ҳурматни, ички келишувчанликни бўшаштирмай, маҳорат даражасини эгаллагандирсиз, қўл остингиздагиларни ҳам имконият ва билимларини тўғри баҳолашга ва уларни муваффақиятга, ижобий «Мен - концепцияси»га унданг.

Ҳаётнинг инъомини кутиб ўтирмасдан,
уни ўзимиз яратишимиз керак.

Л.Н.Толстой.

IX БОБ. РЕОРИЕНТАХИЯ ПСИХОЛОГИК МУАММО СИФАТИДА

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профориентация) атамаси қадим замондан қўлланиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фанимизга кириб келди, у реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир мослашмага (кўникмага) касбга йўналтиришни билдириб келади.

Қайта касбга йўллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) ғояни касбини ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни ангалтади. Ишлаб чиқаришга автомат қурилмаларнинг (электрон мосламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муассаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланади, шунинг учун тестларга бардош берувчи, юқори малакали, маҳоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Ўртамиёна даражадаги мутахассислар эса иш ўрнини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрнини йўқотиш аёлларда ўкинчили (аянчли) ҳис — туйғулар қобилида ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жудолик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашгандай юз беради. Эркаклар эса бундай вазиятларга матонат билан, иложи борица ҳиссиётларга берилмасдан, ақл — заковат маромларига тортилганлик туйғуси устуворлигида намоён бўлади. Эркакларда ачиниш, хафaxonлик кечинмалари тарзида ҳукм суриши, аста — секин унинг таъсир кучи пасайиши кузатилади. Бунда инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўзгаришнинг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муаммо майдонига чиқади. Ёшнинг улғайиши янги муҳит, ўзгача шароит, нотаниш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатни келтириб чиқаради. Мазкур объектга узоқ давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини ҳаракатлантирувчи сафида асосий роль ўйнаши мумкин. Хуллас, ҳар иккала омил ҳам фрустрациянинг манбаи вазифасини ўтайди (бажаради), ноҳуш муваққат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган. Махсус ходилар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича ихтисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тўлдириш билан шуғулланилади, ҳолос. Аслида эса бу хизмат қатор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик
хислатлари.

2. Хиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
 3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
 4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
 5. Касбий майли, қизиқиши, лаёқати.
 6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроғлиги.
 7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
 8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
 9. Умумий савияси, дунёқараши, маслағи (эътиқоди).
 10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
 11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
 12. Ижтимоий етуклиги, ташкилотчилик қобилияти.
 13. Экстровертлиги ва интровертлиги.
 14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлоқий, ақлий, нафосат, праксик) эгаллиги.
 15. Фидоийлик, альтристик, ватанпарварлик фазилатлари усутворлиги ва бошқалар.
- Юқорида санаб ўтилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бир нечта методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизда амалга оширилади. Бунинг учун **тестлардан** қобилиятга, шахсга, ижодиётга, хотирага **шахслараро** муносабатга (оид), махсус ишлаб чиқилган **материаллардан**, мақсадли вазиятлардан қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан **психологик** тренинглардан, психодрамалардан ва **бошқалардан** фойдаланилади.
- Олинган натижалар **сифат** ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилингандан **кейин** муайян хулосалар чиқарилади. Хулосалар **асосида** реориентация субъекти розилигида ишга муҳтож **шахс** таклиф қилинган касбга йўналтирилади. Иш **жойининг** масофаси, унинг экологияси, сангигиенаси, маоши, истиқболи, муаммоли жиҳатлари **юзасидан** мукаммал фикр алмашинилади, токи **шартнома** қонуний ҳужжат эканлиги (қийматига) **зарар** келтирмасин (баъзан

келишувдан воз кечиш ҳолатлари ҳам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрсатишига қараганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби босқичлардан ташкил топган бўлиб, улар қисқа фурсатда (муддатда) ўтиши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, касбий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тезкорликда, мукаммал ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. Айниқса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир босқич иккинчиси билан силлиқ узвий боғланиб кетади. Касбнинг моддий (иқтисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузга эгалик), маънавий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устуворлиги) инсоннинг қайтатдан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имконини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, заҳиралари, потенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди.

Реориентация (қайта касбга йўллаш) гуманистик психология тамойилларини турмушга татбиқ этишга зарур шарт — шароит яратади. инсон омилини қадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чиқаришга, эзгу ният, орзу ҳавас, истак — хоҳиш ушалишга негиз вужудга келтиради. Кўп профилли касб — ҳунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, комилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан қуроллантиришга тўртки беради.

Реориентация инсон имкониятини қайтатдан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи кашф қилиши, ўзини — ўзи бошқариши, ўзини ўзи ташкиллаштириш, ўзини—ўзи баҳолаш, ўзини—ўзи рефлексиялаш, ўзини—ўзи идентификациялаш каби шахс фазилатларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Х БОБ. КАСБ ПСИХОЛОГИЯСИ ФАНИНИНГ ДАСТУРИ.

1 - Мавзу. Касб психологияси предмети

Касб психологиясининг илмий тадқиқот предмети, вазифалари ва аҳамияти. Касб психологиясининг бошқа фанлар билан алоқаси. Касб психологиясининг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни. Касб психологиясининг тарихи. Касб психологиясида жинс ва ёш хусусиятлари муаммоси, унинг ечимини топиш борасидаги изланишлар.

2 - Мавзу. Касб психологиясининг илмий тадқиқот методлари.

Касбнинг психологик моҳиятини очишда фанлар интерациясига асосланувчи комплекс (мажмуавий) методлари: генетик ҳолатни, ишчанлик қобилиятини ўрганувчи услублар. Биометрия, биоритмика мезонлари, ўлчовлари. Кузатиш ва ўзини – ўзи кузатиш. Сўхбат, интервью, сўровнома, варақа (анкета). Таржимаи ҳол. Меҳнат маҳсулини таҳлил қилиш. Эксперимент (табiiй, лаборатория). Социометрия. Тест (касбий лаёқатни аниқловчи инвариантлар). Проектив методлар. Касбга яроғлиликни белгиловчи услублар.

Математик статистика методлари (мода, медиана, унификация, ўрта арифметик қиймат, ўртача квадрат оғиш, корреляция, дисперсия, Хи-квадрат, Стьюдент критерийси, Паскал учбурчаги, факторли (омилли) таҳлил).

Эмпирик материалларнинг сифат таҳлили. Натижаларни талқин қилиш (интерпретация).

Натижаларнинг ва методикаларнинг ишончлилиги, валидлиги ва репрезентативлигини аниқлаш усуллари.

3 - Мавзу. Профессиография (профессиограмма) тўғрисида умумий тушунча.

Профессиограмма (профессиография) тарихи: келиб чиқиш сабаблари, имкониятлари, такомиллашиши. Психотехника ҳақида тушунча. Профессиограмманинг тузилиши ва ўзига хос хусусиятларга эгаллиги. Унинг биологик, тиббий, педагогик, психологик таркиблари. Профессиограмманинг психологик табиати. Касбнинг шахс олдига қўядиган талаблари ва уларнинг хусусиятлари, тавсифлари.

Профессиограмма (профессиография) таърифи. Касбий талабларга ёндошувлар ранг – баранглиги. Уларнинг биологик, педагогик, социологик, фалсафий психологик моҳияти, асослари ва манбалари.

4 - Мавзу. Касб танлашга йўллашнинг психологик моҳияти.

Касб танлашга йўллаш психологик муаммо сифатида. Касб танлашга йўллашнинг тадқиқот тарихи. Касб танлашга йўллашнинг таркибий қисмлари, тузилиши ва таърифи: касб маорифи, касб танлашга йўллаш, касбга саралаш, касб адаптацияси, касбий камолот (шаклланиш).

Касб танлаш назариялари ва амалиёти. Касб танлаш босқичлари ва уларнинг психологик тавсифи.

Касб танлаш мотивлари ва уларнинг психологик моҳияти. Касб танлаш мотивировкаси. Мотивларнинг адекватлиги, объективлиги.

Касбий мотивларнинг англаганлик ва англамаган даражалари. Касбий мотивациянинг этнопсихологик хусусиятлари.

5 - Мавзу. Касбларининг психологик таснифи (классификацияси) ва унинг моҳияти.

Касбларни таснифлаш (классификациялаш)нинг психологик асослари, манбалари ва омиллари, Е.А.Климов таснифи ва унинг психологик

тавсифланиши. Касбларни гуруҳларга ажратишнинг ўзига хослиги масалалари. Касбий тайёргарликнинг психологик асослари, жабҳалари ва ўлчаш мезонлари.

Касбий билимлар, кўникмалар ва масалалар. Уларни эгаллашнинг ўзига хос хусусиятлари. Уларнинг тузилиши, схемаси, графикаси тўғрисида мулоҳазалар. Мутахассисларни тайёрлашнинг ихтисосий жиҳатлари, томонлари ва дақиқалари.

6 — Мавзу. Касбий фаолиятнинг психодиагностикаси.

Касбий фаолият психодиагностикаси ҳақида тушунча. Касбий фаолият психодиагностикаси таърифи. Касбий фаолият моҳиятини ўрганувчи (текширувчи) методларнинг мазмуни. Касбий фаолиятнинг тузилиши ва таркибий қисмларини таҳлил қилиш. Касбий фаолиятни эгаллашнинг босқичлари — касбий фаолият муваффақиятига эришувнинг самарадорлиги. Касбий фаолият муваффақияти ва муваффақиятсизлигини аниқлаш мезонлари. Касбий фаолиятни баҳолашнинг шакллари ва уларнинг психологик тавсифи. Обьектив, адекват, субъектив, эксперт баҳолашларнинг мазмуни, талқини.

7 — Мавзу. Касбий фаолият даражалари ва кўрсаткичларини текшириш йўллари.

Касбий фаолият даражаларини аниқлаш усуллари ва йўллари. Касбий фаолият шакланганлигининг кўрсаткичлари ва уларнинг изоҳи. Тестлар — касбий фаолиятни текшириш мезони сифатида. Тестларнинг ўзига хослиги ҳақида мулоҳазалар. Тестлар ва уларнинг ишончлилиги, валидлиги, репрезентативлиги. Уларнинг ўзига хос хоссалари.

Касбий фаолиятни ўзлаштиришда тренингнинг роли. Машқ, тренировка, тажриба ва касбий фаолият мукамаллиги. Касбий фаолият ва касбий маҳорат. Касб танлашга йўллаш, идентификация, рефлексия.

8 — Мавзу. Касб танлашга йўллашнинг умумий масалалари.

Касб маорифи ва унинг моҳияти, мазмуни, шакллари. Касб танлашга йўллашнинг психологик моҳияти. Касб танлашга йўллашда психологик маслаҳатларнинг роли. Касбий саралашнинг психологик тавсифи. Касбий адаптация босқичларининг психологик хусусиятлари. Касбий камолот (шаклланиш)нинг ўзига хослиги, унинг босқичлари ва ўрганиш мезонлари. Касбий тарбиянинг психологик моҳияти.

Касб танлашга йўллашда амалий психологнинг роли ва функциялари.

Касб танлашда туман, шаҳар ташхис марказларининг аҳамияти ва вазифалари.

Касб танлашнинг ташқи ва ички омилларнинг психологик тавсифи. Касб мотивларини ўрганиш методикалари ва уларнинг мазмуни.

9 — Мавзу. Реориентация психологик муаммо сифатида.

Реориентация (қайта касбга йўллаш) психологик муаммо сифатида талқин қилиниши. Реориентация ва профориентация. Реориентация ва шахснинг характерологик хусусиятларини ҳисобга олиш.

Шахснинг касбий имкониятларини ўрганишнинг методлари ва методикалари.

Реориентация вужудга келишининг объектив ва субъектив шарт — шароитлари.

Реориентация комилликнинг муҳим омили, шарти сифатида.

Касб мотивлари, касбга қизиқиш, касбий лаёқат ва уларни текшириш методлари.

Машқ, тренинг, тренировка, тажриба касбий мослашишнинг муҳим омиллари эканлиги.

10 — Мавзу. Касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар.

Касб танлашга индивидуал ёндашув. Касбга йўллаш тизими ва унинг асосий қисмлари. Ўқувчиларни касб танлашга ўргатишда ўқитувчилар жамоаси фаолиятининг роли.

Синф раҳбарининг ота — оналар билан ишлаши касб маорифи сифатида. Ёшлар ташкилотларининг касб танлаш жараёнида иштироки.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар касбий тасаввурларни таркиб топтириш омили эканлиги.

Мактабдан ташқари махсус муассасалар касб танлаш ва касбий маҳорат манбаи сифатида.

Ўқув фанларининг касбга йўллаш имкониятлари. Меҳнат таълими тизимида профессиограмманинг ўрни.

Касбга йўллашда маҳаллий матбуот, радио, телевидение, учрашувлар, кинофильмлар ва бошқа воситаларнинг таъсири.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I. Боб. Касб-хунар эгаллашнинг ижтимоий – тарихий ва методологик муаммолари.	5
1.1. Ёшларни касб танлашга йўналтириш ижтимоий воқелик сифатида.	5
1.2. Буюк аждодларимиз касб-хунар тўғрисида	11
II. Боб. Касб психологиясининг тадқиқот методлари	16
2.1. Кузатиш методлари.	16
2.2. Тест методлари.....	21
2.3. Биография ва анкета матодлари.	28
2.4. Социометрия методи.....	30
III. Боб. Касбий лаёқат ташҳиси.	33
3.1. Касбий лаёқатни аниқловчи тестларнинг ишончлилиги.....	33
3.2. Шахс психодиагностикаси.....	35
3.3. Касбий психодиагностика.	39
IV. Боб. Касб танлашга йўллашнинг психологик моҳияти	45
4.1. Касб танлашга таъсир этувчи асосий омиллар.....	45
4.2. Ўқув фаолияти ва касб мотивацияси.....	54
4.2.1. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар.....	54
4.2.2. Мотив классификацияси.....	58
4.2.3. Мотивлар ва уларнинг мутахассислар тайёрлашга таъсири.....	60
4.3. Касб ва қизиқиш	62
V. Боб. Профессиография тўғрисида умумий тушунча	71
5.1. Профессиографиянинг психологик асослари.....	71
5.2. Касб танлашнинг умумий масалалари.	74
5.3. Ўқитувчилик касбининг умумий масалалари	80
VI. Боб. Касбий тайёргарлик ва илк ўспиринлик	83
6.1. Ўқитишнинг фаол методлари касб танлашнинг асоси эканлиги.	83
6.1.1. Программалаштирилган ўқитиш методи.....	83
6.1.2. Муаммоли ўқитиш методи.....	85
6.1.3. Ҳамкорликда ўқитиш методи.	86
6.1.4. Таълимни бошқариш методи.....	89
6.2. Илк ўспиринлик психологияси.....	91
VII. Боб. Касб ва шахс психологияси	103

7.1. Касб ва шахс.....	103
7.2. Касбий етуклик ва шахс комиллиги.....	105
7.3. Шахсий фазилатларнинг касб танлашдаги роли.....	117
VIII. Боб. Касбий фаолиятни баҳолаш.....	127
8.1. Раҳбар фаолиятининг ижтимоий психологик тавсифи.....	127
8.2. Касбий фаолиятни психологик баҳолаш тести.....	133
IX. Боб. Реориентация психологик муаммо сифатида.....	144
X. Боб. Касб психологияси фанининг дастури.....	148

Босишга рухсат этилди _____
Формат 60x90, Ҳажми _____ бос. таб.
Тираж _____ та. Буюртма № _____
ЎзПФИТИ офсет лабораториясида босиб
чиқарилди.